

Żywiczyński, Adam

Co to za miasto, co w ulicy leży ... ? o przeobrażeniach przestrzennych Suwałk

"Biuletyn Konserwatorski Województwa
Podlaskiego", 17, 2011, s. [6], 7-43

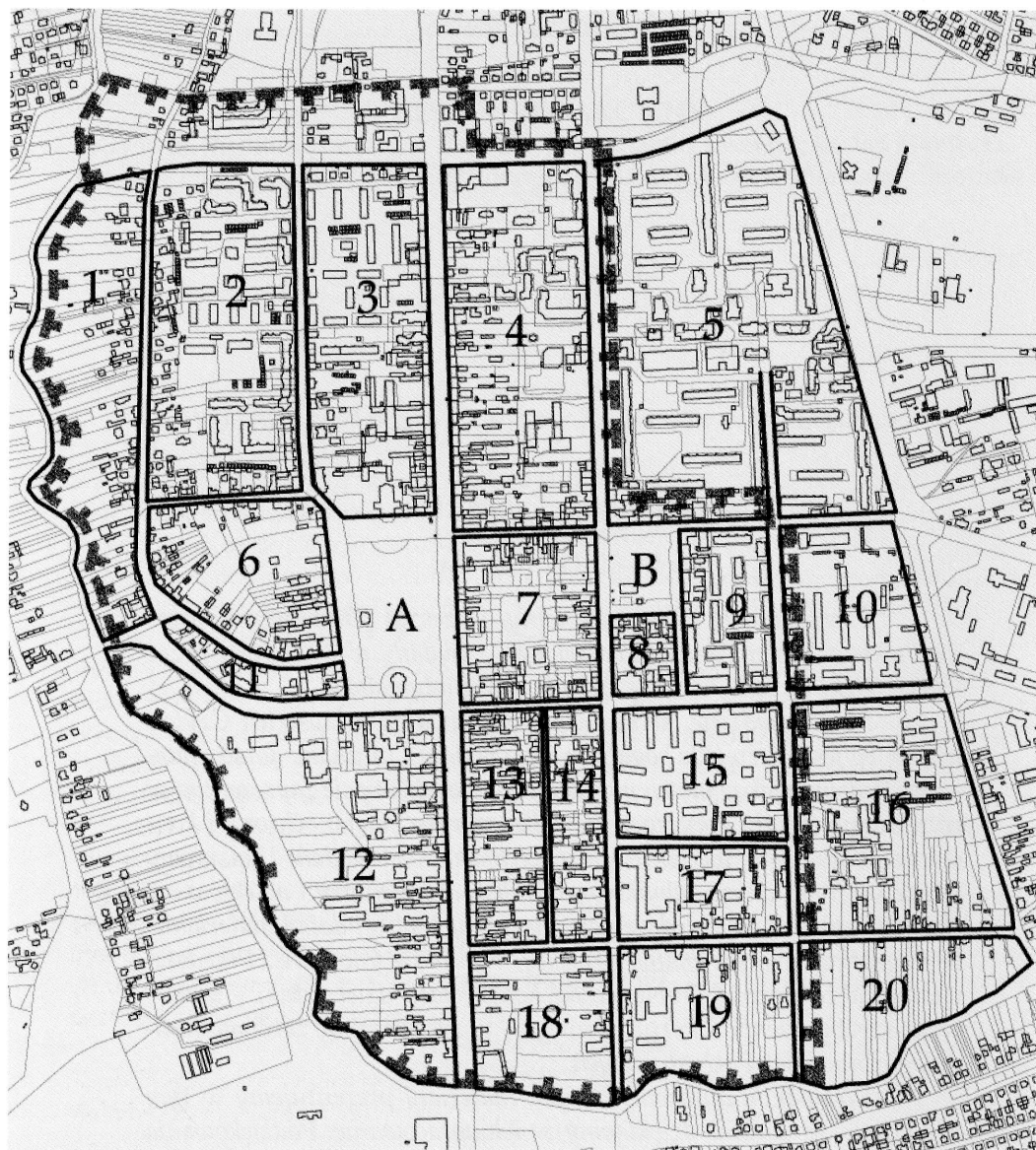
Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

1. Współczesny plan miasta z podziałem na kwartały (1-20), z opisami dawnymi rynkami (A-B) oraz historycznym układem urbanistycznym objętym ochroną konserwatorską (wyznaczonym przerywanym obrysem).

Oprac. Edyta Kopko na bazie mapy ewidencyjnej. Urząd Miejski w Suwałkach, Wydział Architektury i Planowania Przestrzennego, Referat Urbanistyki.

Contemporary plan of the town with a division into quarters (1-20) with described former market squares (A-B) and an historical town planning configuration subjected to conservation protection (appointed intermittent contour).

Prep. by Edyta Kopko upon the basis of a numerical map, Town Council in Suwałki, Department of Architecture and Spatial Planning.

ADAM ŻYWICZYŃSKI
Suwałki

Co to za miasto, co w ulicy leży...? – o przeobrażeniach przestrzennych Suwałk

Pamięci Ojca poświęcam

Spacer po zabytkowym centrum miasta Suwałki¹ pozwala poznać jego układ urbanistyczny, zabudowę i klimat. Widzimy, że ta część miasta jest rozległa, kwartały są duże, częściowo zabudowane wzdłuż pierzei historycznymi domami, środek kwartałów wypełniają relikty oficyn, budynków pomocniczych i ogrodów. Różnorodna parterowa zabudowa: od drewnianej, poprzez murowane jednopiętrowe kamienice i kilka domów dwupiętrowych, przeważnie lokalizowanych przy głównej arterii miasta, stanowi skromną część dawnej zabudowy centrum. Na obrzeżach i w środku licznych kwartałów dominuje przeskalowana, utylitarna nowa zabudowa, rozrzucone bezładnie blokowiska lub domy jednorodzinne. Odnosi się wrażenie, jakby za podstawowy cel postawiono sobie dążenie do całkowitej wymiany zabudowy miasta, wprowadzając nowe budownictwo, wyraźnie naruszające skalę historycznych Suwałk.

Główny historyczny kierunek ruchu w mieście przebiega z północy na południe i temu jest podporządkowany układ ulic. Kierunek wschód – zachód jest za to wyraźnie podrzędny, o źle rozwiniętym przebiegu ulic. Śródmieście Suwałk, mimo swej rozległości, jest ciasne na skutek zagęszczenia współczesnej zabudowy i wzmożonego ruchu kołowego we wszystkich kierunkach. Obszar ten jest za duży, aby chodzić po nim pieszo i jednocześnie zbyt ciasny, aby swobodnie przemieszczać się samochodem.

Z czego wynika taka niespójność urbanistyczno-architektoniczna w Suwałkach? Co można w układzie urbanistycznym miasta i jego zabudowie poprawić lub zmienić?

Odpowiedź nie jest prosta i wymaga sięgnięcia do przeszłości. Pomocna przy tym będzie analiza wszystkich etapów rozwoju przestrzennego miasta. Zaczniemy jednak od przypomnienia znaczenia pojęcia. Miasto (*civitas*) to miejsce będące jednostką osadniczą, historycznie ukształtowaną, o intensywniej zabudowie, zazwyczaj z małą ilością terenów rolniczych².

Wśród czynników miastotwórczych, będących podstawowym warunkiem rozwoju miasta, wymienia się położenie geograficzne w stosunku do naturalnych szlaków, takich jak rzeka oraz usytuowanie przy uczęszczanych traktach handlowych. Aby miasto mogło się rozwijać, mieszczanie powinni zajmować się rzemio-

słem, handlem (w tym płodami rolnymi) i usługami. Istotna może być również funkcja administracyjna (siedziba starostwa, powiatu, województwa, guberni), obronna (istnienie garnizonu wojskowego i twierdzy) oraz religijna (centrum religijne, szlak pielgrzymkowy). Prawno-administracyjną przesłanką istnienia miasta są, oczywiście, prawa miejskie.

Nie wszystkie miasta wytyczano od nowa na tzw. „surowym korzeniu”. Wiele powstało z przekształcenia istniejących wcześniej miejsc targowych lub wsi, ze wszystkimi tego konsekwencjami dla ich przyszłości. Suwałki mają ten drugi rodzaj rodowód.

2. Widok na zabudowę przy ul. T. Noniewicza. Parterowy budynek z wysokim dachem (obecnie Młodzieżowy Dom Kultury) jest jedynym historycznym domem w tej zabudowie. Fot. A. Żywiczyński, 2011.

View of the development along T. Noniewicza Street. A ground-floor building with a steep roof (today: Youth Culture Centre) is the sole historical house in this development.

Photo: A. Żywiczyński, 2011.

3. Zachwiana skala zabudowy miasta przy ulicy L. Waryńskiego, w perspektywie ulicy zabudowa historyczna. Na pierwszym planie budynek dawnego Urzędu Wojewódzkiego. Fot. A. Żywiczyński, 2011.

Disturbed scale of the town development along L. Waryńskiego Street. In the perspective of the street: historical development, in the foreground: the building of the former Voivodeship Office.

Photo: A. Żywiczyński, 2011.

4. Historyczne budynki przy ul. Sejneńskiej na tle czteropiętrowych bloków. Fot. A. Żywiczyński, 2011.

Historical buildings in Sejneńska Street against the backdrop of four-storey blocks.

Photo: A. Żywiczyński, 2011.

5. Zabudowa plombowa przy ul. W. Gałaja. Drugi budynek na fotografii jest odsunięty od ulicy, a jego forma jest obca charakterowi zabudowy miasta. Fot. A. Żywiczyński, 2011.

Infill buildings in W. Gałaja Street. The second building in the photograph stands back from the street and its form is at odds with the character of the town development.

Photo: A. Żywiczyński, 2011.

6. Czteropiętrowe bloki górujące nad parterową zabudową przy dawnym rynku – ul. Sejneńska. Fot. A. Żywiczyński, 2011.

Four-storey blocks towering over ground-floor development in the former market square – Sejneńska Street.

Photo: A. Żywiczyński, 2011.

Przed lokacją miasta

Powstanie Suwałk poprzedziły wielowiekowe zmiany osadnicze, zachodzące na pograniczu dawnych puszc: Przełomskiej i Perstuńskiej³. Mimo że osadnictwo na tych ziemiach rozwijało się od XVI w. (głównie na zachodnim pograniczu z Prusami Wschodnimi⁴ i w pasie wschodnim⁵), teren puszc nad Czarną Hańczą nie budził wówczas osadniczego zainteresowania. W tym czasie puszcze królewskie były strzeżonymi obszarami, do których wstęp był ograniczony (tzw. wchody). Prowadzona była w nich planowa gospodarka pozyskiwania drewna, siana z łąk śródleśnych (sianożęci), miodu z barci, wypału węgla drzewnego i potażu, produkcja dziegciu i metalu z rudy darniowej. Istniejące wówczas osady puszczańskie skupiały ludzi wykonujących wyżej wymienione czynności⁶.

Wprawdzie wzdłuż rzeki wiodła stara droga z Grodna do Królewca (nazywana Wielką Drogą Okmińską)⁷, a w okolicach zakola rzeki powstała rozległa sianożęć⁸, jednak nie wystąpiły takie okoliczności, które zachęcałyby do przeprowadzenia tutaj regularnej akcji osadniczej.

Na drugą połowę XVII w. przypadła działalność Konstancji z Wodyńskich Butlerowej – leśniczyny nowodworskiej, perstuńskiej i przełomskiej⁹. Uporządkowała ona gospodarkę leśną po potopie szwedzkim i rozwinęła planową eksploatację puszc. W miejscach wyrębu lasu powstawały wówczas okresowe siedliska drwali, dające w perspektywie szansę tworzenia regularnych wsi.

6 stycznia 1667 r. została dokonana fundacja królewska, dająca zakonowi kamedułów możliwość utworzenia nowej komandorii na wyspie jeziora Wigry, w miejscu, gdzie dotąd stał myśliwski dwór królewski¹⁰. Ta fundacja była decydującą dla przyszłości interesującego nas terenu. Według J. Wiśniewskiego zakon otrzymywał w posesję leśnictwa przełomskie i perstuńskie wraz z osadami i wsiami (z tego dobrodziejstwa mógł skorzystać dopiero po śmierci leśniczyny)¹¹. Kameduli stopniowo rozwijali działalność gospodarczą, czerpiąc coraz większe dochody z eksploatacji puszc, a z czasem rozpoczęli na ich terenie regularną akcję osadniczą i kolonizacyjną – do 1781 r. lokowali 39 wsi¹². Wśród nich znalazły się Suwałki, o których pierwsza wzmianka pochodzi z roku 1688¹³. W roku 1690 Suwałki zostały odnotowane jako nowa wieś leżąca w miejscu wyrębu lasów, mająca zaledwie dwa dymy¹⁴. Dziesięć lat później składała się już z dwóch ośrodków położonych blisko siebie (Suwałki Duże i Suwałki Małe)¹⁵.

Niestety, nie dysponujemy mapami pozwalającymi na dokładne zlokalizowanie obu wsi. W studium do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Suwałki z 1953 r., opracowanym przez T. Trzebińskiego¹⁶, znajdujemy ciekawą sugestię o lokalizacji jednej ze wsi Suwałki w rejonie dzisiejszej ul. Wigierskiej, położonej wówczas peryferyjnie w układzie urbanistycznym, co zdaniem autora świadczy o jej wytyczeniu przed lokacją miasta.

Z kolei z analizy map dołączonych do kolejnego studium opracowanego przez Z. Piłaszewicz¹⁷ dowiadujemy się, że wsie rozciągały się wzdłuż dzisiejszych ulic: W. Gałaja i E. Plater oraz Wigierskiej. Przy czym obszar wsi przy ulicach W. Gałaja i E. Plater był większy od obszaru wsi przy ul. Wigierskiej.

Dla interesującego nas terenu zostały także przeprowadzone wstępne badania archeologiczne w formie Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP), między in-

nymi na terenie nadrzecznych ogrodów w obrębie miasta. Wynika z nich, że ślady osadnicze zostały odnalezione na odcinku północnym pomiędzy rzeką Czarna Hańcza i dzisiejszą ul. W. Gałaja do ul. Bakalarzewskiej¹⁸ oraz na wschodnim odcinku pomiędzy rzeką Czarna Hańcza i dzisiejszą ul. Wigierską¹⁹. Na ich podstawie można przyjąć, że wcześniejszą była wieś utworzona w obrębie rzeki Czarna Hańcza i ul. Wigierskiej na odcinku pomiędzy dzisiejszymi ulicami T. Noniewicza i Wigierską. Wskazywałby na to wielokulturowy materiał pozyskany w wyniku badań archeologicznych (ceramika). Dane te zdają się również potwierdzać cytowany wyżej zapis T. Trzebińskiego. Przy takim założeniu mogły w omawianym miejscu istnieć wspomniane „dwa dymy” i grunty wytyczone dowolnie. Jest też prawdopodobne, że wielowiekowe osadnictwo w obrębie ul. Wigierskiej wiązało się z istnieniem brodu i zagospodarowaniem drugiego brzegu rzeki. Wiemy przecież, że obszar po północnej stronie rzeki Czarna Hańcza, pomiędzy dawnym młynem przy dzisiejszej ul. T. Kościuszki a dzisiejszą ul. T. Noniewicza był podmokły i trudny do przebycia, co również nie pozwalało na jego zasiedlenie²⁰.

Znaczenie tej wsi (sytuowanej przy brodzie) mogło z czasem maleć zarówno na rzecz regularnie wytyczonej wsi w obrębie dzisiejszych ulic W. Gałaja i E. Plater, jak i później tworzonego miasta. Analizując zaludnienie wsi z tego okresu na terenie obecnych powiatów sejneńskiego i augustowskiego można stwierdzić, że ilość dymów nowszej wsi Suwałki nie przekraczała wtedy dziesięciu²¹.

Tworzenie wsi u schyłku XVII w. odbywało się jeszcze według zasad pomiaru włócznej, w systemie trójpółowym²². Gospodarze w ramach pól otrzymywali również rezy siedzibne²³. W warunkach osadnictwa nad Czarną Hańczą układ wsi wyznaczyła główna Wielka Droga Okmińska z Grodna do Królewca²⁴. Domy w siedliskach stawiano szczytem do ulicy, dopuszczalny był także układ frontowy. Za domem stawiano do dwóch budynków gospodarczych, za którymi znajdował się ogród warzywny. Na tyłach ogrodu stały stodoły ustawione w poprzek rezy siedliskowej. Drugim wariantem były zagrody, w których domy stały oddzielnie, a zabudowania lokalizowano za ogrodami²⁵.

Suwałki zlokalizowane zostały zatem po wschodniej stronie rzeki Czarna Hańcza, zachowując z całą pewnością odstęp pomiędzy drogą a rzeką, z uwagi na pas terenów zalewowych przeznaczanych na łąki. Odległość taka umożliwia praktycznie zabudowę siedliskową z jednej strony drogi. Rezy siedliskowe ciągnęły się w formie długich pasów. Jak już wiemy, Suwałki składały się z dwóch ośrodków wiejskich, mniejszego przy dzisiejszej ul. Wigierskiej (z podziałem siedlisk w układzie południkowym) oraz większego w obrębie dzisiejszych ulic W. Gałaja i E. Plater (z podziałem siedlisk w układzie równoleżnikowym). Suwałki w układzie równoleżnikowym, rozciągające się od dzisiejszej ul. W. Gałaja mogły dochodzić do kilkuset metrów i kończyć się zabudową rzędu stodoł. Za zabudowaniami siedlisk wiejskich w takim przypadku rozciągałyby się pola, łącząc się z siedliskami przy dzisiejszej ul. Wigierskiej²⁶.

Miasto w dobrach kamedulskich

Na początku XVIII w. nad Czarną Hańczą istniały zatem dwa ośrodki wiejskie²⁷. 16 kwietnia 1710 r. kameduli otrzymali od króla Augusta II Sasa zgodę na

odbywanie w Suwałkach targów i jarmarków²⁸. Wówczas, w pobliżu rzeki Czarna Hańcza, na jej nadrzecznych tarasach istniał już system drożny²⁹. 2 czerwca 1710 r. w północnej części obecnego parku Konstytucji 3 Maja rozpoczęto budowę kościoła z plebanią oraz zlokalizowano cmentarz³⁰.

T. Trzebiński twierdzi, że nastąpiło to przed wytyczeniem rynku³¹. Według autora studium, przemawia za tym usytuowanie kościoła bezpośrednio na placu, gdyż rozwiązanie takie nie było stosowane w miasteczkach na tym terenie. Z całą pewnością jednak miejsce wzniesienia kościoła i wytyczonego rynku musiało być wówczas wolne od zabudowy wiejskiej, co jednocześnie nie wyklucza, że inwestycja ta była realizowana na gruntach wsi. Nie ulega także wątpliwości, że taka lokalizacja świątyni czyniła to miejsce punktem centralnym, wiążącym oba organizmy wiejskie. Wokół kościoła powstał Rynek w kształcie zbliżonym do prostokąta, o wymiarach 310 m na 190 m (dzisiejszy park Konstytucji 3 Maja obwiedziony dzisiejszymi ulicami: K. Hamerszmity, T. Kościuszki, A. Mickiewicza i placem Marszałka J. Piłsudskiego).

Wytyczenie placu targowego wiązało się z rozwojem handlu przy skrzyżowaniu szlaków handlowych. Już wówczas układ dwóch wsi, rozdzielonych placem targowym z kościołem, musiał budzić kolizje funkcjonalne. Był jednak realizacją kamedulskiej potrzeby posiadania miasta we własnych dobrach. U źródeł powstania tego miasta leżały zaledwie dwa czynniki: handel i rolnictwo. Te z kolei doprowadziły do potrzeby świadczenia usług (karczma, młyn). Handel wymagał placu (ryнку), wsiom wystarczyła jedna ulica, przy której powstawały siedliska. Nie zachował się, niestety, plan ukazujący kształt Suwałk z tego czasu, co nie pozwala na pełną analizę zagadnienia.

3 grudnia 1715 r. kameduli wydali rewersa³² – przywilej lokacyjny miasta Suwałki. Dokument ten zawiera szereg ważnych dla nas informacji. Przeor klasztoru wigierskiego, ojciec Ildefons, pisze, że wieś Suwałki otrzymała przywilej targów i jarmarków 26 kwietnia 1710 r.³³ Powołując się na ten akt, ojciec Ildefons uwalnia mieszkańców wsi od służb na rzecz dworu w Żywej Wodzie i nadaje wsi prawa miejskie. Dalej otrzymujemy szereg istotnych informacji o zasadach utworzenia miasta, osobach odpowiedzialnych za ich wdrożenie, nadaniach i opłatach, a także o samej miejscowości. W mieście wyznaczono trzysta placów pod zabudowę mieszkaniową, ogrody, browary i gumna oraz przydzielono grunty orne i dano prawo handlu oraz wyszynku³⁴. Jednak najważniejszym dla naszych rozważań o kształtowaniu się przestrzeni miejskiej Suwałk było nadanie mieszkańcom prawa do dóbr własnych i ich dziedziczenia z możliwością dzielenia i sprzedaży tych gruntów, oczywiście za zgodą zakonu³⁵. Przywilej ten zachęcał do osiedlania³⁶. Udzielono też siedmioletniego okresu wolnizny na przekształcenie wsi w miasto³⁷. Rewersa! ukazuje nam zatem stan wsi Suwałki (Dużych i Małych – traktowanych jako jedna jednostka osadnicza) w momencie przeobrażania w miasto.

Z czasem w ramach regulacji wytyczono nową sieć komunikacyjną. Centralnym punktem miasta był oczywiście Rynek. Do jego południowo-wschodniego narożnika dobiegał trakt z Augustowa. W granicach miasta była to ul. Młyńska (zwana później Grodzieńską, Warszawską, Petersburską i dzisiaj T. Kościuszki). Z północno-zachodniego narożnika odchodziły dwie ulice: starsza to ul. Załomek (później Rybacka i dzisiaj Kamedulska), kierująca ruch w stronę Filipowa, Przeorośli i Królewca poprzez ul. Krętą (później Krzywą, dzisiaj W. Gałaję) i młodsza

ul. Królewiecka (później Szpitalna, dzisiaj E. Plater). Ulica Kręta wychodziła z zachodniej pierzei Rynku, od niej odchodził trakt do Bakalarzewa i Olecka. Od wschodu, z Rynku, prowadziła ul. Nowowigierska (dzisiejsza Chłodna i Sejneńska), z której rozchodziły się dwa gościńce: jeden do Sejnu przez Wigry, drugi do Kalwarii przez Okuniowiec. Z czasem od wschodu, równoległe do ul. Królewieckiej, wytyczono ślepą, krótką uliczkę zwaną Załomkiem Koźlim (później Kowieńskie Przedmieście, dzisiaj północny fragment ul. T. Kościuszki). Od ul. Młyńskiej (dzisiaj południowy fragment ul. T. Kościuszki) odchodziła w kierunku wschodnim ul. Zielona (dzisiejsza Wigierska), która wyprowadzała ruch w kierunku wschodnim. Dokumenty lokacyjne dawały możliwość wytyczenia ul. Żydowskiej, mającej z założenia być miejscem osiedlania się ludności żydowskiej³⁸. Ulica ta, zabudowywana magazynami i stodołami, otrzymała nazwę ul. Gumienna (później Starożydowska, Zapole, dzisiejsza ul. 1 Maja)³⁹. Istnienie tej ulicy w określonym miejscu może wynikać z wiejskiego rozplanowania Suwałk, podobnie jak droga od strony wschodniej nazwana później Utratą⁴⁰.

Wróćmy do wcześniej dokonanej analizy XVII-wiecznego układu wsi, dotyczącej lokalizacji rezerw siedliskowych. Zapis ojca Ildefonsa mówi wyraźnie o regulacji gruntów miejskich *...już zasianych, i jarzyną według dawnego pomiaru*. Zatem nie będzie błędem stwierdzenie, że miasto Suwałki powstało na dawnych rezerwach siedliskowych wsi Suwałki Duże i Małe z uwzględnieniem ich wielkości, dzielonych nowymi ulicami, z zachowaniem przebiegu dawnych traktów jako ulic miejskich i prawdopodobnie wytyczeniem ul. Gumiennej w miejscu istnienia ciągu dawnych stodoł chłopskich. Wszystkie te zmiany zaszły w okresie zaledwie około dwudziestu lat.

Formalny proces tworzenia miasta zakończył przywilej Augusta II Sasa z 2 marca 1720 r., potwierdzający lokację kamedulską⁴¹. Sposób rozwoju osadniczego i przeobrażania dwóch wsi w miasto, przypadający na lata 1710-1720, był w tym przypadku wynikiem determinacji kamedułów. Upór w dążeniu do wyznaczonego celu zaowocował stworzeniem pełnoprawnego miasta we własnych dobrach.

Mimo spełnienia prawnych przesłanek, aby dwie wsie połączone rynkiem stały się miastem, wiejski charakter tej jednostki osadniczej nie mógł się szybko zmienić. Surowy klimat i brak żyznych ziem⁴² nie dawał szans na intensywny rozwój okolicznego rolnictwa, dla którego punktem targowym miało być miasto Suwałki. Możliwości handlowe nie były duże. Trakt Grodno – Królewiec miał wówczas znaczenie tylko regionalne, rzeka Czarna Hańcza nie była uczęszczanym szlakiem spławnym, a odległość od ważnych centrów była zbyt duża. Komfortowe warunki, jakie zakon stworzył mieszkańcom wsi Suwałki Duże i Małe do rozwoju miasta, okazały się niewystarczające. Miasto potrzebowało bodźca, którego zakon kamedułów nie potrafił stworzyć. W 1775 r. w Suwałkach było 198 dymów⁴³. Do 1796 r. powstało łącznie 208 dymów⁴⁴ na możliwych do zabudowy 300 placach⁴⁵.

Budynki nakazywano stawiać zgodnie ze ściśle przestrzegany planem miasta, na co wskazują późniejsze plany i opisy z lat 1820-1821, według których domy ustawione są w równych liniach zabudowy⁴⁶. Jednak, jak wiemy z późniejszych opisów i częściowych planów, podział dawnych rozłogów pól długo jeszcze dominował w krajobrazie miasta⁴⁷. Domy w okresie istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów były wyłącznie drewniane⁴⁸. Pierwsze murowane domy powstały dopiero po rozbiorach⁴⁹.

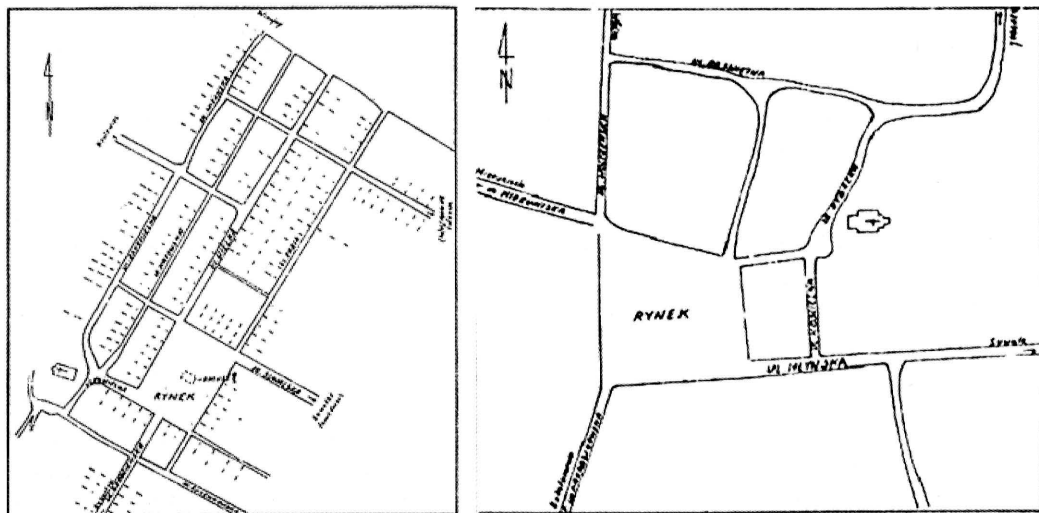
U schyłku I Rzeczypospolitej Suwałki były jednym z wielu miasteczek o rozbudowanej sieci osadniczej pomiędzy Niemnem a granicą z Prusami Wschodnimi. Charakter tych miasteczek był zróżnicowany, miały one wyznaczony regularny układ ulic (Augustów, Przerośl) lub sieć ta rozwijała się stopniowo, w sposób naturalny wokół rynku (Bakałarzewo, Filipów, Wiżajny, Jeleniewo, Krasnopol). Rynki mogły być zarówno prostokątne (Bakałarzewo, Filipów, Wiżajny, Jeleniewo, Krasnopol, Augustów, Przerośl), jak i trójkątne (Sejny, Berżniki). Wszystkie miasteczka miały zabudowę drewnianą i rolniczy charakter⁵⁰. W żadnym z miast jednak nie wzniesiono na rynku kościoła, ale też, w przeciwieństwie do Suwałk, żadne z omawianych miast nie było zakonnym ośrodkiem miejskim.

Charakterystyczną cechą dla układu ówczesnych Suwałk jest wyprowadzenie dwóch głównych ulic z przeciwległych narożników – ul. Młyńska (później Grodzieńska, Warszawska, Petersburska i dzisiaj T. Kościuszki), ulica Królewiecka (później Szpitalna, dzisiaj E. Plater). Taki schemat był typowy dla Raczek, Bakałarzewa, Filipowa, Wiżajn⁵¹. Dołączone do tego schematu ulice: Kręta (później Krzywa, obecnie W. Gałaja) i Zielona (dzisiejsza Wigierska) tworzą niemal cały schemat miasta. Sieć ta jest w rzeczywistości kompilacją tzw. Wielkiej Drogi Okmińskiej (Kręta i Zielona) ze schematem dwóch ulic wybiegających z Rynku (Młyńska i Królewiecka). Brakuje jedynie krótkich ulic, jak Załomek (później Rybacka, obecnie Kamedulska), Nowowigierska (obecnie Chłodna i Sejneńska), odcinka wyprowadzającego ruch w stronę Bakałarzewa (obecnie Bakałarzewska) i Załomka Koźlego (później Kowieńskie Przedmieście, obecnie fragment ul. T. Kościuszki).

Taki rozkład kamedulskich Suwałk był w rzeczywistości zabiegiem nałożenia schematu ulic miejskich na rozkład wsi Suwałki Duże i Suwałki Małe i przyczynił się do utrzymania wiejskiego charakteru dzisiejszych ulic: Wigierskiej, W. Gałaja i E. Plater. Był też czynnikiem hamującym rozwój układu miejskiego Suwałk w wieku XIX.

Miasta rozwijały się zgodnie z regularnym planem lub w sposób naturalny. Czytelnymi przykładami różnicy pomiędzy tymi sposobami kształtowania miasteczek mogą być obecnie wsie gminne Przerośl i Filipów. Dawne miasteczko Przerośl zostało wyznaczone na podstawie ustalonego rzutu, przez co jego parcele były jednorodne i dawały szansę zabudowy siedliskowej w małych kwartałach. Rodzaj zabudowy Przerośli, wyjątkowo rzadko spotykany na tym terenie, nie pozwalał na tworzenie systemu rozłogów pól powiązanych bezpośrednio z siedliskami. Przy należne mieszczanom grunty rozciągały się w pewnym oddaleniu od układu urbanistycznego⁵². Odmierna była i jest zabudowa Filipowa, powstałego na gruntach dwóch wsi, gdzie siedliska łączyły się bezpośrednio z rozłogami pól⁵³. Zabudowa Filipowa ma wyraźnie charakter wsi z rynkiem. To pierwotne ukształtowanie miało i ma znaczący wpływ na rozwój przestrzenny obu miejscowości. Przerośl o regularnym planie rozbudowuje się łatwiej w formie zabudowy jednorodzinnej, trudniej natomiast prowadzić tam typową działalność rolniczą. W przypadku Filipowa jest odwrotnie.

Pokazane wyżej różnice w kształtowaniu się miasteczek Przerośl i Filipów, nie są dziś dotkliwe dla obu wsi gminnych. Jednak podobny jak w przypadku Filipowa rodowód Suwałk miał i ma dalekosiężne skutki, gdy od początku kolidują rozwiązania wiejskie z potrzebami miejskimi.

7. Rekonstrukcja układu przestrzennego Przerośli. Wg: A. Wędzki, *Z przeszłości miasteczek zachodniego pogranicza Suwalszczyzny*, w: „Rocznik Białostocki”, Warszawa 1976, t. XIII, s. 23.

Reconstruction of the spatial configuration of Przerośl. Acc. to: A. Wędzki, *Z przeszłości miasteczek zachodniego pogranicza Suwalszczyzny*, „Rocznik Białostocki”, Warszawa 1976, vol. XIII, p. 23.

8. Rekonstrukcja układu przestrzennego Filipowa. Wg: A. Wędzki, *Z przeszłości miasteczek zachodniego pogranicza Suwalszczyzny*, w: „Rocznik Białostocki”, Warszawa 1976, t. XIII, s. 21.

Reconstruction of the spatial configuration of Filipów. Acc. to: A. Wędzki, *Z przeszłości miasteczek zachodniego pogranicza Suwalszczyzny*, „Rocznik Białostocki”, Warszawa 1976, vol. XIII, p. 21.

Mówienie o mieście Suwałki, że rozwijało się w sposób naturalny, w świetle dokonanej analizy byłoby tylko częścią prawdy. Schemat miasta z rynkiem i siecią ulic, mimo z pozoru ewolucyjnego kształtowania, to jednak efekt racjonalnych działań. Jednocześnie czynnik naturalnego rozwoju miasta – kształtowania jego zabudowy, pozostający (zgodnie z Rewersałem) w gestii rolników-mieszczan był już niekontrolowanym splotem zdarzeń.

Wydarzenia następnego stulecia ukazały już w pełni trudności w kształtowaniu miasta, wynikające z przyjętej metody dokonywania przeobrażeń przestrzennych.

Na przełomie XVIII i XIX wieku

Po trzecim rozbiórze Polski (1795) Suwałki zajęły wojska pruskie, a w 1797 r., po kasacji klasztoru wigierskiego i konfiskacie jego majątku, Suwałki przeszły na własność rządu. Weszły wówczas w obszar tzw. Prus Nowowschodnich. Rok później władze pruskie ulokowały w mieście siedzibę władz powiatu wigierskiego⁵⁴. W czasach pruskich zbudowano zapewne gościniec z Suwałk do wsi Prudziszek, udrażniając tym samym ślepą ulicę Załomek Koźli (później Kowieńskie Przedmieście, dzisiaj T. Kościuszki)⁵⁵. Prawdopodobnie również w tym czasie przeniesiono cmentarz grzebalny z Rynku za Czarną Hańczę, na teren położony przy gościńcu prowadzącym do Bakalarzewa⁵⁶. Nowy czynnik miastotwórczy (siedziba powiatu wigierskiego), nie stał się jednak bodźcem do rozwoju Suwałk. W okresie rządów pruskich Suwałki były trzecim miastem pod względem wielkości i liczebności, pozostając w tyle za Augustowem i Przerośią⁵⁷.

W 1807 r. Suwałki włączone zostały w obszar Księstwa Warszawskiego i znalazły się w granicach departamentu łomżyńskiego. Wówczas utraciły dotychczasową funkcję ośrodka administracyjnego na rzecz Sejnu⁵⁸.

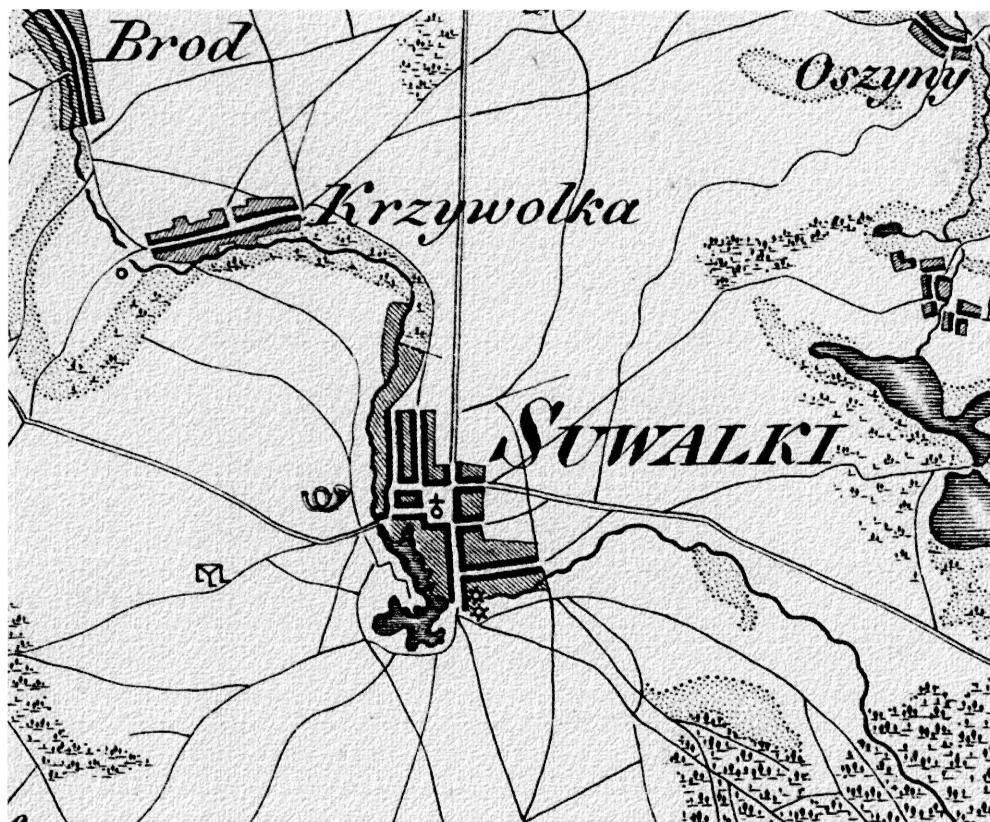
Najwcześniejszy zachowany plan miasta został przedstawiony w wydawnictwie kartograficznym, określanym w skrócie mapą Textora-Sotzmana⁵⁹. Ukazano na niej miasto Suwałki w latach 1806-1808. Ma ono wyraźnie rozbudowaną sieć ulic, bez czytelnie dominującego szlaku. Głównym punktem jest Rynek, na którym zbiegają się drogi wiodące z wielu kierunków, w sposób omówiony wyżej. Miasto jest umocowane w sieci osadniczej regionu i stanowi węzeł komunikacyjny. Wyraźnie opiera się o zakole rzeki, która wyznacza jego granice od zachodu i południa. Ważną rolę w krajobrazie pełni staw młyński, rozlewający się od południowego zachodu. Układ ulic powtarza dawne główne kierunki komunikacyjne wzdłuż drogi z Grodna do Królewca i do Augustowa. Siatka ulic jest rozbudowana na zachód od Rynku. Mimo powstania drogi w kierunku wsi Prudyszki (udrożniona ślepa ul. Załomek Koźli, później Kowieńskie Przedmieście, dzisiaj ul. T. Kościuszki), zabudowa kończy się blisko Rynku. Powodem takiego przebiegu ulic były z całą pewnością omawiane wyżej własności gruntów, czyli prostopadły do drogi, pasowy układ pól, których właścicielami byli mieszczenie – rolnicy. Ich domy stały przy ul. Krętej (później Krzywej, dzisiaj W. Gałaja) i Królewieckiej (później Szpitalnej, dzisiaj E. Plater)⁶⁰. Na planie zaznaczono ul. Załomek (później Rybacka, obecnie Kamedulska). Silnie akcentowany jest przebieg i zabudowa ul. Zielonej (dzisiejszej Wigierskiej). Równoległa do niej ul. Nowowigierska (dzisiejsza Chłodna i Sejneńska) kończy się na wysokości wschodniej pierzei zabudowy Rynku. Z kolei za wschodnią pierzeją Rynku również rozciągają się pola. W planie pojawiają się jednak pewne nieścisłości. Ulica wychodząca z południowo-wschodniego narożnika Rynku nie mogła jeszcze w tym czasie mieć znaczenia komunikacyjnego, plan mylnie ukazuje ciąg pieszy na ul. Przechodniej (dzisiaj L. Waryńskiego), zwanej także Krótką, jako ulicę przejezdną⁶¹. Ten najwcześniejszy znany plan miasta Suwałki nie ma jednak, co zrozumiałe, naniesionych podziałów geodezyjnych.

Suwałki stolicą administracyjną

Burzliwe wydarzenia kampanii napoleońskiej początku XIX stulecia zakończyły się systemowymi i politycznymi przeobrażeniami regionu oraz okazały się bardzo istotne dla rozwoju Suwałk. Królestwo Polskie, utworzone na mocy kongresu wiedeńskiego (1815), zostało podzielone na 8 województw. 16 stycznia 1816 roku dawny departament łomżyński stał się województwem augustowskim, a Suwałki, po licznych perypetiach⁶², zostały jego stolicą.

Ustanowienie siedziby województwa w Suwałkach było nowym i istotnym czynnikiem miastotwórczym. Kolejnym ważnym wydarzeniem stało się wyznaczenie traktu z Warszawy do Petersburga przez Augustów i Suwałki. Szlak ten miał priorytetowe znaczenie komunikacyjne i pocztowe⁶³. Miasto wojewódzkie Suwałki, przez które przebiegał najważniejszy trakt w tym rejonie, poddane zostało znaczącym przeobrażeniom urbanistycznym i architektonicznym.

Przystępując do przekształceń Suwałk władze Królestwa Polskiego przywiązywały wielką wagę do stworzenia urbanistycznej i architektonicznej oprawy

9. Mapa Textora-Sotzmanna, *Topographische-Militaerische-Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen oder dem jetzigen noerdlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen District, Berlin-Paryż, 1806-1808.*
Map by Textor-Sotzmann: *Topographische-Militaerische-Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen oder dem jetzigen noerdlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen District, Berlin-Paris, 1806-1808.*

miasta o randze wojewódzkiej⁶⁴. Do prac nad jego rozwojem zatrudniono najwybitniejszych architektów epoki (Chrystian Piotr Aigner, Henryk Marconi, Antoni Corazzi, Karol Majerski). Regulacji miasta dokonywali natomiast znani mierniczowie i budowniczowie Królestwa (Mateusz Tryniszewski, L. Jocz, Ludwik Jabłoński)⁶⁵.

Suwałki zmieniały swój charakter. Ważną zmianą było poszerzenie ulic: Młyńskiej, Załomku Kozłego oraz Rynku i wytyczenie szlaku do Petersburga: Petersburska – Kowieńskie Przedmieście (co nie odbyło się bez komplikacji)⁶⁶. Rynek, przekształcony już wcześniej w ogród publiczny, stał się wówczas terenem zielonym, na którego wschodnim skraju przebiegał wspomniany trakt do Petersburga⁶⁷.

Mimo istnienia sieci ulic miejskich, w efekcie tego zabiegu, powstał dziwny układ komunikacyjny, trafnie określany dwuwierszem: *Cóż to za ulica, co przez miasto bieży? / Cóż to za miasto, co w ulicy leży?*⁶⁸ Z kolei namiestnik Królestwa, gen. Zajączek uznał, że Suwałki: *...z jednej tylko składają się ulicy*⁶⁹. Niewiele w tym obrazie zmieniło wytyczenie w 1823 r.⁷⁰ nowych ulic (ul. Jerozolimska, obecnie północny odcinek ul. T. Noniewiczza oraz ul. Nowy Świat, obecnie południowy odcinek ul. T. Noniewi-

cza) i, znacznie mniejszego niż poprzedni, Nowego Rynku, który został ulokowany pomiędzy nimi. Miasto przeobrażano przede wszystkim wzdłuż tej jednej arterii Warszawa – Petersburg.

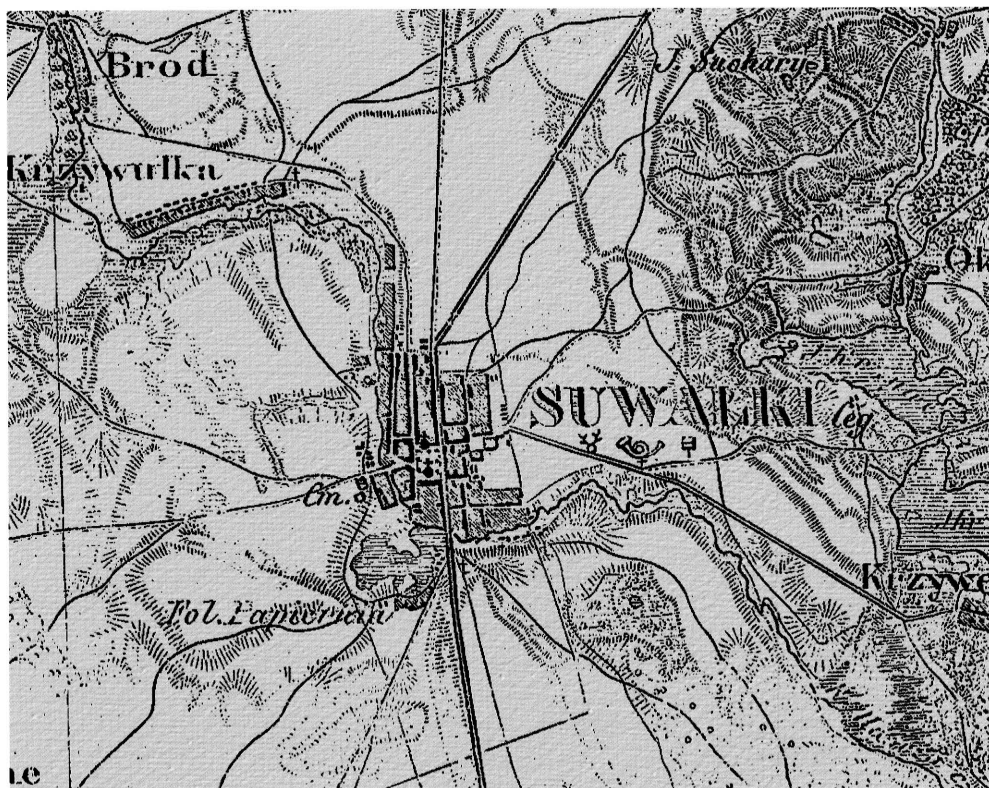
Taka sytuacja doprowadziła do nadania miastu kierunku rozbudowy z południa na północ i tak odtąd kształtowano jego rozplanowanie. Ranga wojewódzka wymagała budowy domów użyteczności publicznej, świątyń różnych wyznań, miejskich kamienic, które wypierały budynki drewniane, przenoszone na boczne ulice miasta. Wybudowano nowy kościół w północnej pierzei Rynku⁷¹, jednocześnie rozbierając stary, drewniany⁷². Wokół Starego i Nowego Rynku, traktu do Petersburga, ul. Nowowigierskiej (dzisiejszej Chłodnej i Sejneńskiej), gdzie dotąd stały domy ustawione szczytem lub kalenicą, powstały domy w układzie kalenicowym w trzech podstawowych typach kamienic miejskich⁷³.

Intensywne zmiany, dokonane w okresie około trzydziestu lat, jedynie początkowo były realizowane z żelazną konsekwencją. W późniejszym okresie, mimo obowiązującego od 1820 r. zakazu budowy domów drewnianych⁷⁴, tylko wzdłuż kilku ulic powstała zabudowa murowana, zarówno parterowa, jak i piętrowa⁷⁵. Wysiłek finansowy, podjęty głównie przez ludność żydowską (starozakonnych), wspierany kredytami państwowymi, znacznie zmienił miasto, nadając mu klasycystyczny charakter⁷⁶. Suwałki w obrębie ulic położonych w miejscach zabudowy dawnych wsi nadal były drewniane i na poły wiejskie, na poły małomiasteczkowe. Dopiero na przełomie wieków wśród drewnianych domów powstało kilka murowanych budynków. Te dwa światy: ciąg klasycystycznych kamienic w duchu Królestwa Kongresowego i mieszkalne drewniaki w duchu kamedulskim, funkcjonują obok siebie do dziś.

Główny trakt podzielił miasto. Część zachodnia ograniczona rzeką Czarna Hańcza była obszarem ukończonym w kształcie urbanistycznym, istniała jedynie możliwość zagęszczania zabudowy i potrzeba wprowadzenia przecznic. Część wschodnia natomiast miała znacznie większe perspektywy, z wyjątkiem ukształtowanego już obszaru rejonu ul. Zielonej (dzisiaj Wigierskiej), gdzie własność była nienaruszalna. Właśnie w tym okresie intensywnego przeobrażania, a właściwie regulacji miasta w XIX w. powstał niejednorodny typ zabudowy Suwałk.

Etapy tych intensywnych przemian ilustrują cząstkowe plany zachowane w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, pochodzące z 1. poł. XIX w.⁷⁷ Odpowiednikiem mapy Textora-Sotzmanna jest tzw. mapa kwatermistrzostwa⁷⁸. Ukazuje nam ona plan Suwałk rozbudowanych wokół Nowego Rynku (dzisiaj pl. M. Konopnickiej otoczony ulicami: Sejneńską, T. Noniewicza, M. Konopnickiej i Krótką) i wzdłuż ul. Jerozolimskiej (dzisiaj północnego odcinka ul. T. Noniewicza). Pomiędzy zabudową północną dzisiejszej ul. Wigierskiej i południowej pierzei dzisiejszej ul. Krótkiej przestrzeń nie była zabudowana. Obszar ten został najprawdopodobniej poddany urbanizacji w ostatnim etapie.

Ukończony już podział geodezyjny interesującego nas obszaru ukazuje dokładniejszy plan, znajdujący się w Archiwum Państwowym w Białymstoku⁷⁹. Analizując go możemy potwierdzić wcześniejsze spostrzeżenia. Wówczas miasto opierało się przede wszystkim o zakole rzeki Czarna Hańcza i sięgało na wschód do ul. Zapolnej (zwanej kolejno: Obwodową, Utratą Długą, a dzisiaj ul. Utrata) ukształtowanej po 1863 r.⁸⁰ i na północ powyżej dzisiejszej ul. gen. J. Dwernickiego. Istniała wówczas także zabudowa za rzeką i za ul. Utrata. Działki w mieście miały nadal

10. Mapa kwatermistrzostwa – Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, 2 kompletne egz., wydanie z 1832 r. i z ok. 1864 r.
Quartermaster's map: Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, two complete copies, published in 1832 and ca. 1864.

dwojaki układ. W okolicach dzisiejszej ul. Wigierskiej (powyżej rzeki Czarna Hańcza, pomiędzy dzisiejszymi ulicami 1 Maja i Utrata oraz powyżej ul. Ciesielskiej) obserwujemy układ południkowy, co jest z całą pewnością pozostałością podziałów geodezyjnych wcześniejszej wsi. Reszta miasta ma działki w układzie równoleżnikowym. Czytelne są zagęszczone podziały geodezyjne w zachodniej części miasta i luźne podziały w części wschodniej. Istniejące kwartały były niejednorodne: o regularnym podziale, o działkach rozciągających się pomiędzy ulicami lub nierówno dzielone. Kwartały wschodnie były głównie dzielone na działki rozciągające się od ulicy do ulicy i najczęściej należały do jednego właściciela. Fakt ten potwierdza nałożenie się podziałów komunikacyjnych na istniejący system własności, co jest konsekwencją wiejskiego rodowodu Suwałk. Na planie widoczne są też nowe ulice, dzisiejsza ul. Ciesielska (1850 r.) i Suzina oraz Zaułek Jerozolimski, czyli dzisiejsza ul. Wesola (1847 r.) oraz Kalwaryjskie Przedmieście – dzisiejsza ul. gen. J. Dwernickiego (1849 r.)⁸¹. Duży kwartał (dzisiejsze ulice: E. Plater, gen. J. Dwernickiego, T. Kościuszki, pl. Marsz. J. Piłsudskiego) ma samoistne wąskie ulice przechodnie bez nazwy. Dzisiejsza ul. 1 Maja jest ulicą ślepą. Jediną ulicą pozwalającą na swobodny przejazd przez całe miasto z południa na północ jest dzisiejsza ul. T. Kościuszki, pozostałe ulice (również w układzie wschód-zachód) nie mają charakteru przelotowego. Ich układ nie tworzy szachownicy.

←
11. Plan gubernińskowo goroda Suwałok sostawlien w 1870 godu Ziemlemierom Suwałskoj Komisij po Krestianskim dielam Abakanowiczem masztab nowopolskoj mieri 15 prient na 1 cal [parafka] iznicherał ziemleiemier Suwałskoj Komisij po Krestianskim Dielam W. Abakanowicz; Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zespołu 27, Urząd Gubernialny Suwalski do Spraw Włościańskich [1830] 1864-1914 [1920].
State Archive in Białystok, fond no. 27, Urząd Gubernialny Suwalski do Spraw Włościańskich [1830] 1864-1914 [1920].

→
12. План части gubernińskowo goroda Suwałok sostawlien w 1870 godu Ziemlemierom Suwałskoj Komisij po Krestianskim dielam Abakanowiczem soglasno planu 1825 goda po pieriemierie i sprawlenii takowogo w naturie; Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zespołu 27, Urząd Gubernialny Suwalski do Spraw Włościańskich [1830] 1864-1914 [1920].
State Archive in Białystok, fond no. 27, Urząd Gubernialny Suwalski do Spraw Włościańskich [1830] 1864-1914 [1920].

13. Carskie budynki przy ul. Wigierskiej utrzymane w skali miasta. Fot. Adam Żywiczyński, 2011.
Tsarist building in Wigierska Street, maintained on the scale of the town. Photo: A. Żywiczyński, 2011.

Na podstawie analizowanego planu możemy stwierdzić, że u schyłku XIX w. układ miasta Suwałki był w pełni ukształtowany, chociaż mało funkcjonalny. Uporządkowane były podziały geodezyjne. Ponieważ na plan nie naniesiono budynków, nie możemy na jego podstawie mówić o zabudowie miasta.

Na przełomie XIX i XX w., na obrzeżach Suwałk powstały zespoły koszarowe, które spowodowały kolejne przemiany planistyczne i inwestycyjne⁸². Pojawiły się wówczas w mieście budynki z żółtej cegły. Co ciekawe, mimo przekształcenia Suwałk w znaczącą bazę wojskową, nie podjęto inicjatywy ich fortyfikowania. Najbliższe twierdze, jakie wówczas powstały, to Kowno, Grodno, Osowiec, Łomża. Dla Garnizonu Suwalskiego przewidywano rolę ofensywną (w razie ataku miasto po prostu opuszczano, ustanawiając obronę w dogodniejszych miejscach).

Budowa sieci kolei żelaznej w wielu miastach przyczyniała się do rozwoju wielkiego przemysłu handlu i usług. Doprowadzenie linii kolejowej do Suwałk⁸³ nie miało jednak takiego znaczenia. Handel dalej pełnił funkcję służebną, rzemiosło było słabe, funkcjonowały nieliczne małe zakłady produkcyjne, nadal utrzymywał się agrarny charakter miasta.

Budowa koszar i stacji kolejowej przyniosły jednak znaczące skutki planistyczne. Rozległy obszar miasta ukształtowanego w 1. poł. XIX wieku, który nie został jeszcze w pełni zabudowany, rozciągnięto w kierunku zespołów koszarowych i dworca kolejowego. Miasto o jednej ulicy przelotowej, ograniczone wcześniej rzeką od zachodu, „zamknięto” teraz torami kolejowymi od wschodu. Jednak wówczas, do 1914 r., nie był to jeszcze problem, gdyż nie zaistniały żadne dodatkowe okoliczności, które mogłyby wywołać gwałtowny rozwój inwestycyjny i cokolwiek

14. Niemieckie budynki przy ul. Ciesielskiej utrzymane w skali miasta. Fot. Adam Żywiczyński 2011.
German buildings in Ciesielska Street, maintained on the scale of the town. Photo: A. Żywiczyński, 2011.

zmienić w obrazie miasta. Suwałki, mimo rangi stolicy administracyjnej, istnienia traktu petersburskiego, połączenia kolejowego i silnego garnizonu, były jednym z najsłabiej rozwijających się miast gubernialnych⁸⁴.

Podsumowując ten okres można stwierdzić, że w XIX i na początku XX w. głównymi czynnikami, które przyczyniły się do rozwoju Suwałk, były: utworzenie ośrodka administracyjnego o randze wojewódzkiej (od 1866 r. gubernialnej), wykorzystywanie traktu z Warszawy do Petersburga i funkcjonowanie garnizonu wojskowego.

1919-1944

Długo oczekiwane odzyskanie niepodległości przez Polskę spowodowało zmianę granic państwa i nowy podział administracyjny. Suwałki utraciły przy tym status miasta wojewódzkiego, a komunikacyjne szlaki kolejowe i kołowe utraciły dotychczasowe znaczenie. Z wymienionych wcześniej czynników miastotwórczych pozostał tylko jeden – funkcjonowanie garnizonu wojskowego. Suwałki stały się peryferyjnym, powiatowym miastem, w którym nie doszło do istotnych zmian urbanistycznych i architektonicznych⁸⁵. Krótki okres dwudziestolecia międzywojennego zakończyła niemiecka okupacja Suwałk. Władze niemieckie włączyły miasto do Rzeszy. Pojemne zespoły koszarowe i magazyny Garnizonu Suwalskiego skomunikowane kolejowo i lotniczo z frontem wschodnim stały się ważnym dla Niemców zapleczem wojskowym. Okrutne prawa wojny przyczyniły się do utworzenia na północnych obrzeżach miasta stalagu⁸⁶ dla jeńców radzieckich.

Miasto ulegało przeobrażeniom, remontowano kamienice przejęte przez władze niemieckie po ich żydowskich właścicielach. Powstały pierwsze bloki mieszkalne – pomiędzy obecnymi ulicami: T. Noniewicza, Wigierską, Ciesielską i 1 Maja zbudowano pięć jednopiętrowych, jednoklatkowych domów z użytkowym poddaszem, zacierając przy tym istniejące podziały geodezyjne. Działania niemieckie nadały fragmentom zabudowy miasta cechy architektury niemieckiej⁸⁷. Okupant, co znamienne, uszanował jednak skalę i klimat zabudowy Suwałk.

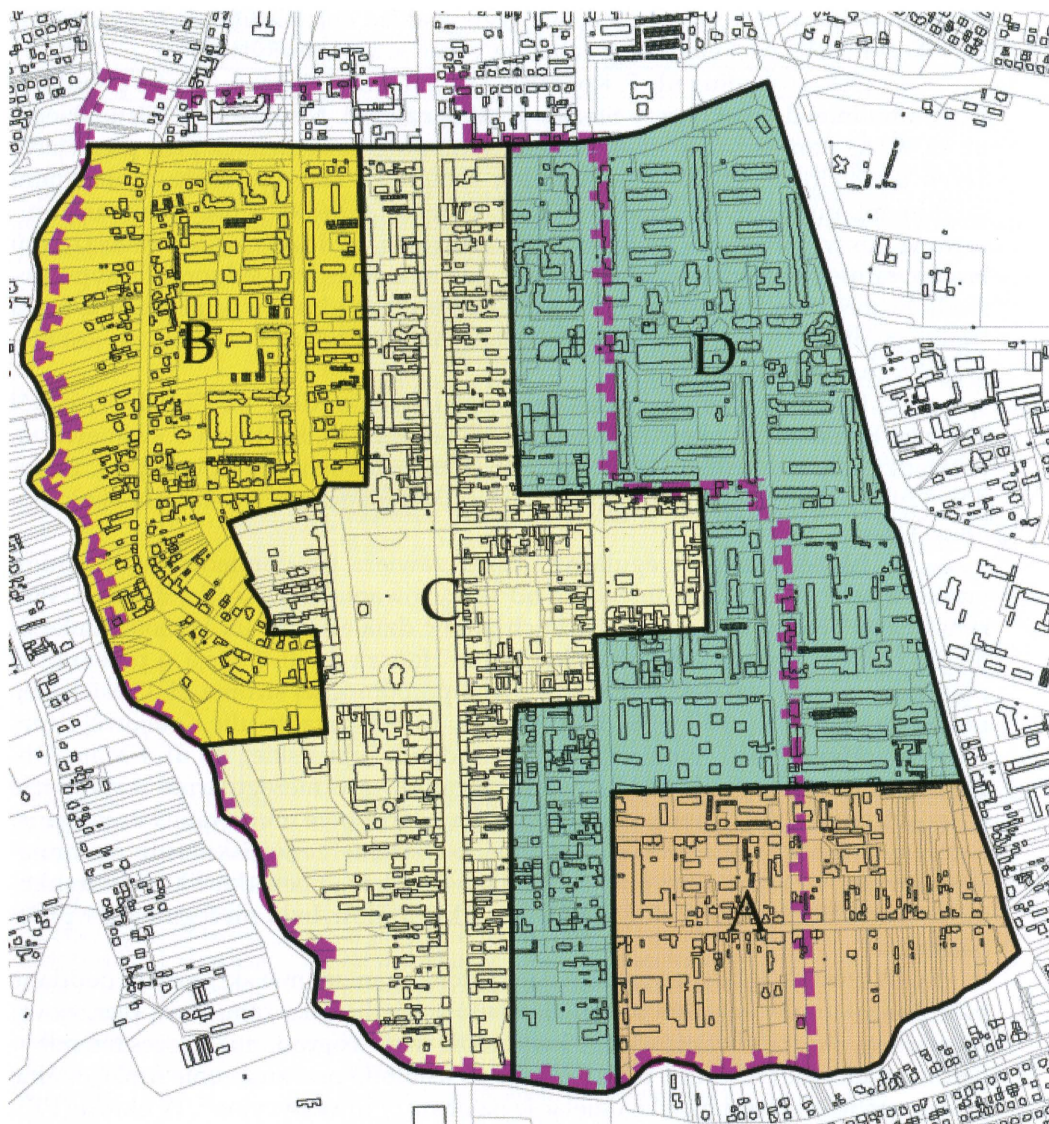
Okres PRL

Po 1945 r., w socjalistycznej rzeczywistości, wpływ na urbanistykę miast wywarła nacjonalizacja. Jej konsekwencją było przejęcie na inwestycje państwowe znacznej części Suwałk, jako mienia po ludności żydowskiej i niemieckiej, oraz mienia przejmowanego z powodu niepodejmowania przez właścicieli przedmiotu spadku na skutek wysokich opłat skarbowych. Sytuacja ta spowodowała, że przeobrażenia części miasta, dokonywane przez władzę ludową, nie były w żaden sposób ograniczane. Do II wojny światowej rozbudowywano układ przestrzenny miasta bez intensyfikowania jego zabudowy. Po wojnie natomiast zaczął się ruch w odwrotnym kierunku – intensyfikowanie zabudowy zdystansowało przeobrażanie układu przestrzennego śródmieścia miasta. Nie był to wówczas tylko problem Suwałk. Jednak w omawianej części Suwałk przyniósł zatrważające efekty.

Obraz zabudowy śródmieścia miasta z początku tego procesu przedstawia mapa ewidencyjna opracowana w 1956 r.⁸⁸, czyli plan miasta w skali 1:1000. Mapa ta, w porównaniu z planem z lat 1825-1870, ukazuje dodatkowe ulice. Były to ul. Zacisze oraz ul. Kolejowa, do której przedłużono ul. 1 Maja. Ponadto wrysowano brukowaną uliczkę, odchodzącą od ulicy T. Kościuszki w kierunku zachodnim do rzeki i do zbudowanej na rzece kładki (dalej zwana: ulica brukowana). Wszystkie te ulice powstały w latach 1870-1913⁸⁹. Czytelny jest także postępujący proces podziału poszczególnych działek. Jednak najważniejszą informacją na tym planie jest przedstawienie ówczesnej zabudowy miasta.

Ukazana zabudowa wzdłuż i wewnątrz kwartałów wraz z ogrodami, na interesującym nas obszarze, jest silnie zróżnicowana. Można wyróżnić pięć typów zabudowy w formie obszarów. Obszary te nie pokrywają się jednak z granicami kwartałów⁹⁰.

1. Podstawowym, wyróżniającym się obszarem jest teren od południa oparty o zakole rzeki Czarna Hańcza, pomiędzy ulicami T. Noniewicza⁹¹, Utratą i linią północnej granicy działek zlokalizowanych po północnej stronie ul. Ciesielskiej. Linia ta wydłuża się do ul. Utrata. Charakterystyczną cechą tego obszaru jest południkowy układ działek, który nie występuje w innych obszarach omawianej części miasta. Teren ten do 1945 r. nie był w pełni zabudowany. Miał tradycyjną, drewnianą, parterową zabudowę o charakterze wiejskim lub małomiasteczkowym, ze wzniesionymi na początku XX w. kilkoma domami murowanymi (parterowymi i piętrowymi) oraz budynkami przemysłowymi, zlokalizowanymi na scalonych działkach. Zabudowa wewnątrz kwartałów była nieregularna i przypadkowa. Obszar ten wcześniej określaliśmy jako mniejszy zasięg zabudowy wsi Suwałki (starszej).

15. Współczesny plan miasta z podziałem na obszary typów zabudowy. Oprac. Edyta Kopko na bazie mapy ewidencyjnej. Urząd Miejski w Suwałkach, Wydział Architektury i Planowania Przestrzennego, Referat Urbanistyki.

Contemporary plan of the town with a division into areas of types of the development. Prep. by Edyta Kopko upon the basis of a numerical map, Town Council in Suwałki, Department of Architecture and Spatial Planning.

2. Podobny charakter ma obszar oparty od zachodu i południa o rzekę Czarna Hańcza, wzdłuż obecnej ul. W. Gałaja do ul. Sikorskiego, z ul. Kamedulską, sięgający po zachodnie granice działek pierzei przy ul. ks. K. A. Hamerszmity i wschodnie granice działek wschodniej pierzei ul. E. Plater. Obszar ten ma zabudowę tradycyjną, drewnianą, parterową o charakterze wiejskim lub małomiasteczkowym, ze wzniesionymi na początku XX w. kilkoma murowanymi domami, parterowymi i piętrowymi. Zabudowa ta była już bardziej rozwinięta i zajmowała, wraz

z zabudową gospodarczą, szczególnie wytyczony układ działek. Obszar ten wcześniej określaliśmy jako większy zasięg zabudowy wsi Suwałki (młodszej).

3. Obszar wzdłuż ul. T. Kościuszki po granice działek (w części południowo-wschodniej do rzeki) przy Starym Rynku, czyli pl. Marszałka J. Piłsudskiego, ul. ks. K. A. Hamerszmita, ul. A. Mickiewicza, po granice działek przy pierzejach. Teren ten charakteryzuje się jednorodną zabudową klasycystyczną z obiektami sakralnymi, publicznymi i mieszkalnymi. W tej ostatniej kategorii występują murowane domy parterowe, piętrowe i dwupiętrowe, w dużej części z przejazdami bramnymi pośrodku lub z boku elewacji. Jest to najbardziej jednorodny typ uporządkowanej zabudowy miasta. Wartościową jest zabudowa wewnątrz działek, którą stanowią oficyny mieszkalne i nieliczne budynki gospodarcze. Ten obszar jest klasycystyczną częścią Suwałk.

4. Podobny charakter miał teren zabudowy wzdłuż ul. Chłodnej, wokół Nowego Rynku, czyli ulic: M. Konopnickiej, Sejneńskiej, Krótkiej i T. Noniewicza, pomiędzy ulicami Krótką i Sejneńską, po granice działek przy pierzejach. Zabudowa tutaj była jednak mniej regularna i jest dziś niepełna. Powstawała około połowy XIX w.

5. Największy, nieregularny obszar zawiera się pomiędzy wschodnimi granicami działek ul. T. Noniewicza od skrzyżowania z ul. Krótką do ul. L. Waryńskiego i pomiędzy linią wschodnich granic działek przy ul. Wesolej, dalej linią do rzeki, następnie wzdłuż rzeki Czarna Hańcza do ul. 1 Maja, a potem linią północnej granicy działek zlokalizowanych po północnej stronie ul. Ciesielskiej. Linia ta wydłuża się następnie do ul. Utrata, dalej Utratą do ulic Kolejowej i gen. J. Dwernickiego i do T. Noniewicza. Potem do ul. Sejneńskiej, do ul. 1 Maja. Obszar ten był najbardziej zróżnicowany, zabudowany nieregularnie (całkowicie w sposób naturalny). Dominowały tutaj domy parterowe murowane i drewniane, o zróżnicowanej formie architektonicznej, o charakterze wiejskim lub małomiasteczkowym, ze wzniesionymi na scalonych działkach początku XX w. budynkami przemysłowymi. Zabudowa wewnątrz kwartałów była nieregularna i przypadkowa.

Wszystkie te obszary, stanowiące jeden organizm miejski, zostały poddane przeobrażeniom w zakresie trzech elementów (siatka ulic, zabudowa pierzejowa kwartałów, ukształtowanie wewnątrz kwartałów wraz z ogrodami). Proces ten odbywał się planowo. Wcześniej, bo już w 1945 r., ustalono przeznaczenie funkcjonalne poszczególnych części miasta, dzieląc je na obszary inwestycyjne⁹². W okresie PRL powstały opracowania urbanistyczne. Wówczas sporządzono dwa cytowane studia urbanistyczne⁹³ oraz kolejne miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego⁹⁴. W pięciu planach zagospodarowania przestrzennego, które powstały w interesującym nas okresie, zaproponowano zmiany w zakresie sieci ulic oraz zabudowy wzdłuż i wewnątrz kwartałów. Były to propozycje zmieniające w umiarkowanym zakresie charakter śródmieścia lub wręcz całkowicie go przeobrażające. Ponadto opracowano *Koncepcję Programowo-Przestrzenną. Rewaloryzacja Śródmieścia Suwałk*⁹⁵. Poniżej, w formie tabeli, zestawiono zmiany zawarte w pięciu planach zagospodarowania przestrzennego, które powstały w interesującym nas okresie, uwzględniając przede wszystkim ich założenia w zakresie sieci ulic oraz zabudowę wzdłuż i wewnątrz kwartałów.

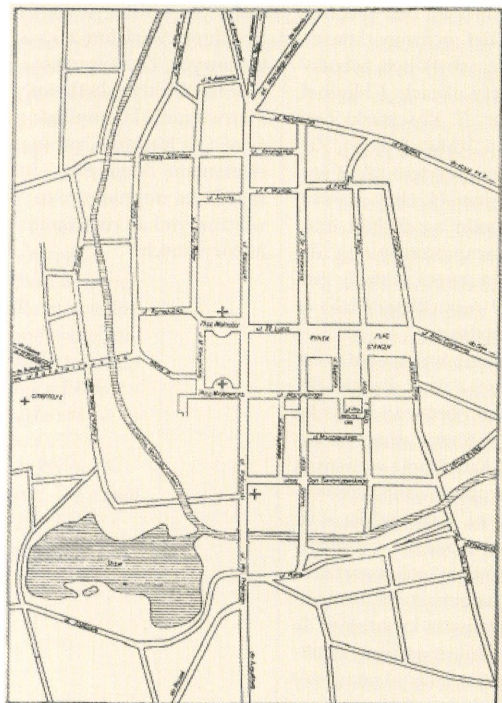
**ZESTAWIENIE ZAŁOŻEŃ ZAWARTYCH W PLANACH ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO
Z LAT 1960-1988.**

Nazwa planu	Ogólna charakterystyka	Sieć ulic	Zabudowa wzdłuż i wewnątrz kwartałów
1.	2.	3.	4.
<i>Suwałki, plan perspektywiczny r. 1975, plansza podstawowa, skala 1:5000, z 10.03.1960 roku.</i>	W planie założono znaczące zmiany w układzie sieci drożnej i w zabudowie.	Zaproponowano połączenie ciągu ulic Wł. S. Reymonta i W. Gałaja wzdłuż rzeki z ul. T. Kościuszki, przy tym wykorzystywano dawne połączenie do Bakalarzewa (ulica brukowana) i tworzone nową przeprawę na zachód na wysokości ul. Wigierskiej. Dalej ulica miała biec wzdłuż rzeki do ul. Utrata, poniżej obecnej ul. Wigierskiej, i następnie łukiem dochodzić do obecnej ul. L. Waryńskiego. Tym samym zaproponowano połączenie wzdłuż rzeki Czarna Hańcza (wspomnienie drogi okmińskiej), poprawiające komunikację w układzie północ – południe i wschód – zachód, ale jedynie od strony zachodniej i południowej. Przewidywano w tym planie również połączenie obecnej ul. 1 Maja z wytyczaną ul. gen. J. Dwernickiego ⁹⁶ .	Zakładano wzniesienie nowej zabudowy mieszkaniowej do wysokości 3-4 kondygnacji, z wyjątkiem obszarów wokół obecnych ulic W. Gałaja i Wigierskiej, przy których pozostawiano zabudowę niską. Zachowywano istniejące browary przy obecnych ulicach Wigierskiej i 1 Maja, przy czym ten drugi miał pełnić funkcję wytwórni win. W zabudowę mieszkaniową wpłataną miejsca pod budowę obiektów handlowych, usługowych, służby zdrowia i oświatowych. Na planie tym zaznaczono strefę konserwatorską, w ramach której ochroną objęto zabudowę wraz z oficynami przy ul. T. Kościuszki i wokół parku Konstytucji 3 Maja ⁹⁷ .
<i>Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego, perspektywa, rok 1980, skala 1:5000 (na tekturze) z 16.08. 1965 r. Autorzy planu mgr inż. arch. W. Grenda, mgr ekon. E. Bakon, (Uchwała nr 12/107/65 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku z dnia 7.10.1965 r., ogłoszony w DZ. Urz. WRN nr 14 poz. 170).</i>	Dokonano zmian w stosunku do założeń planu z 1960 r., zwłaszcza w zakresie sieci ulic.	Zaplanowano przedłużenie ul. Utrata do nowej drogi dochodzącej do ul. gen. K. Pułaskiego, poniżej koszar. Od Utraty planowano wprowadzić ciąg ulic w kierunku Gołdapi, czyli istniejące przebiecie przez ul. T. Kościuszki ulicą gen. W. Sikorskiego i gen. J. Dwernickiego. Na wschód od ul. Utrata nie planowano wprowadzenia ruchu poza obręb miasta. Znane nam z planu z 1960 r. rozwiązanie wzdłuż rzeki Czarna Hańcza pozostawiono na odcinku pomiędzy torami kolejowymi i ul. Utrata, dalej w kierunku zachodnim. Planowano także wykorzystać ul. Wigierską, dokonując przebiecia do rzeki i wykonanie połączenia, przez most, z obecną ul. Zarzecze. Ponadto planowano wykorzystać obecną ul. S. Staszica jako ciąg komunikacyjny z południa w kierunku północy ⁹⁸ .	Poza niewielkimi korektami główna idea przeobrażeń miasta, zawarta w poprzednim planie, nie uległa zmianie.

1	2	3	4
<i>Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego m. Suwałki (perspektywa 1990 r.), mgr inż. arch. Wanda Citko. (Uchwała nr 141/1108/73 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku z dnia 25 lipca 1973 r., ogłoszony w DZ. Urz. WRN nr 13 poz. 116 z dnia 15.09.1973 r. skala 1:5000).</i>	Plan z 1973 roku to w zasadzie kompilacja obu poprzednich planów.	Wykorzystano planowane w 1960 r. połączenie ciągu ulic Wł. S. Reymonta (tutaj połączonej z ul. M. Reja) i W. Gałaja wzdłuż rzeki z ul. T. Kościuszki, tym razem w miejscu zbiegu z obecną ul. Wigierską. Wyprowadzenie ruchu za rzekę utrzymano. Zachowano planowane przedłużenie ul. Utrata do nowej drogi dochodzącej do obecnej ul. gen. K. Pułaskiego poniżej koszar (obecna ul. gen. Z. Podhorskiego), jak również wyprowadzenie ciągu ulic od ul. Utrata w kierunku Gołdapi. Planowano także korektę ul. Kolejowej z wyprowadzeniem ruchu w kierunku wschodnim. Projektowane obwodnice planowano poza granicami miasta. Przewidywano także podział dużych kwartałów pomiędzy ciągiem obecnych ulic gen. Wł. Sikorskiego i gen. J. Dwernickiego oraz ciągiem ul. Kamedulskiej, pl. Marsz. J. Piłsudskiego, ul. Chłodnej i ul. Sejneńskiej pomiędzy ul. W. Gałaja i Utratą. Podział ten miał być dokonany mniej więcej w połowie długości kwartałów, także planowano wytyczenie nowej ulicy, przecinającej kwartały zabytkowego centrum. Przy tym zakładano utworzenie jednego dużego kwartału zamykającego połączenie ul. 1 Maja z ul. gen. J. Dwernickiego. W narożach kwartałów zaplanowano trójkąty widoczności. Przewidywano również wykonanie nowej ulicy jako połączenie ul. Bakalarzewskiej z ul. L. Waryńskiego. Nowy plan interesującego nas centrum miasta miał tworzyć regularną siatkę ulic dobrze skomunikowanych zarówno w kierunku północ – południe, jak i wschód – zachód. Ingerencja w zabytkowy układ miasta miała być jednak znaczna.	Nadal, poza niewielkimi korektami, główna zasada przeobrażeń miasta nie uległa zmianie. Planowana zabudowa mieszkaniowa, zgodnie z przyjętymi założeniami, miała mieć średnio pięć kondygnacji.
<i>Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego m. Suwałk, mgr inż. arch. Wanda Citko. Uchwała nr X/38/78 z dnia 8.07.1978 r. Wojewódzkiej Rady Narodowej w Suwałkach.</i>	Plan z 1978 r. został opracowany dla miasta wojewódzkiego z perspektywą rozwoju w związku z planowaną budową kopalni⁹⁹. Miasto miało znacznie zwiększyć liczbę mieszkańców – do 160 tysięcy.	Zakładano znaczne powiększenie zabudowy miasta na terenach poza interesującym nas centrum. Na obszarze zabytkowym utrzymywano natomiast planowany przebieg ciągu ulic z kierunku Gołdapi, czyli ulicami gen. Wł. Sikorskiego, gen. J. Dwernickiego i dalej za Utratę w kierunku wschodnim. Utrzymano również system ulic wzdłuż rzeki Czarna Hańcza, na odcinku pomiędzy torami kolejowymi, i ul. Utrata dalej w kierunku zachodnim z wykorzystaniem ul. Wigierskiej z przebiegiem do rzeki i wykonanie połączenia przez most z obecną ul. Zarzecze. Powrócono także do idei przebudowy ul. St. Staszica, a ul. Utrata planowano wyprowadzić w kierunku północnym w dwóch wariantach, jako istniejącą obecnie ul. gen. Z. Podhorskiego i jako przebiecie przez koszarzy wojskowe przy ul. gen. K. Pułaskiego. Planowano także korektę połączenia ul. Bakalarzewskiej z ul. T. Kościuszki, jako obecnie istniejące połączenie ul. Mickiewicza. Odstąpiono od idei podziałów zabytkowego centrum na mniejsze kwartały.	Nadal główne założenie przeobrażeń miasta nie uległo zmianie. Zaplanowano zabudowę mieszkaniową wysoką na wschód od obecnej ul. T. Noniewicza i północnej części kwartałów pomiędzy ulicami: W. Gałaja, E. Plater i T. Kościuszki. Na wschód od ul. T. Noniewicza zaplanowano duży obszar usług i budownictwa mieszkaniowego.

1	2	3	4
<i>Miejscowy plan szczegółowy zagospodarowania i rewitalizacji śródmieścia miasta Suwałki, mgr inż. arch. Zdzisław Plichta, mgr inż. arch. Wiktor Panfiluk, mgr inż. arch. Waldemar Grenda. Uchwała nr III/12/88 z dnia 7.12.1988 r., skala 1:2000 i 1:1000, Uchwała nr III/13/88 z dnia 7.12.1988 r., załączony do planu ogólnego miasta Suwałk, skala 1:10 000.</i>	Plan z 1988 r. jest ostatnim, opracowanym w okresie PRL¹⁰⁰. Jest to jedyny plan szczegółowy, jaki wówczas powstał. Obszar opracowany w planie ograniczony znacznie w stosunku do rozmiarów chronionego obszaru zabytkowego układu urbanistycznego miasta Suwałk. Wyłączono część ulic W. Gałaja i E. Plater oraz wschodnią część ul. T. Noniewicza, z wyjątkiem zabudowy wokół parku M. Konopnickiej.	Za błędne w tym planie należy uznać odrzucenie ochrony historycznych podziałów geodezyjnych na interesującym nas obszarze, wyznaczenie strefy ścisłej ochrony konserwatorskiej, zawężonej do zabytkowej zabudowy wraz z oficynami przy ulicach: Chłodnej, W. Gałaja, Kamedulskiej, T. Kościuszki oraz wokół parku Konstytucji 3 Maja i pl. M. Konopnickiej. W planie tym przyjęto także wytyczenie nowej dwupasmowej ulicy poniżej ul. Wigierskiej ze wschodu na zachód miasta. Powtarzano także dwupasmowy ciąg ulic z kierunku Gołdapi, obecnymi ulicami gen. W. Sikorskiego, gen. J. Dwernickiego i dalej za Utratą w kierunku wschodnim. Utrzymywano w tym planie wykonanie połączenia ul. Bakałarzewskiej z ul. T. Kościuszki. Planowano na wysokości obecnego budynku Straży Pożarnej poprowadzenie drogi na zaplecze zabudowy ul. T. Kościuszki w miejscu drogi brukowanej. Zaproponowano wprowadzenie drogi pomiędzy ul. Kamedulską a ul. W. Gałaja dzielącej kwartał. Nie ma w tym planie propozycji podziałów dużych kwartałów ulicami. Opracowano natomiast bardzo precyzyjny system dróg wewnątrz kwartałów. Te kręte ulice wewnętrzne silnie ingerują w strukturę kwartałów. Najsilniej w kwartał pomiędzy ulicami: T. Kościuszki, Chłodną, T. Noniewicza i L. Waryńskiego¹⁰¹.	Zgodnie z założeniami tego planu nie zakładano zachowania historycznej struktury kwartałów zabytkowych. Zachowane są jedynie obiekty zabytkowe, a rozwiązania komunikacyjne i architektoniczne są elementami dodanymi, w żadnym stopniu nie nawiązującymi do rozwiązań historycznych.

Podstawowym zagadnieniem podejmowanym w przygotowywanych planach było rozwiązanie problemów komunikacyjnych poprzez przebudowę sieci ulic. Palącym problemem było wykonanie nowej sieci dróg w kierunkach północ – południe i wschód – zachód, często prowadzonych tak, aby ominąć zabytkowe centrum. Temat ten nie został jednak ostatecznie rozwiązany. Podstawowy kierunek północ – południe, dzięki podjętym działaniom opartym na planach i projektach technicznych, udało się częściowo poprawić, uruchamiając ruch poprzez ciąg ulic z wykorzystaniem ul. Utrata. Nastąpiło to jednak dopiero w 1998 r.¹⁰² Drożność w kierunku wschód – zachód została natomiast minimalnie poprawiona poprzez ingerencję w sieć istniejących ulic. W 1979 r. dokonano przebiccia od ul. Bakałarzewskiej do pl. Mickiewicza, jednak dalej ruch odbywał się już wąską, jednokierunkową ul. L. Waryńskiego do ul. Sejneńskiej, wyprowadzającej ruch poza granice miasta. W latach 1983-1985 i w 1989 r. wykonano nowy most na rzece Czarna Hańcza i zrealizowano pełny przebieg nowej ul. gen. Wł. Sikorskiego. W 1979 r. wykonano odcinek ul. gen. J. Dwernickiego, łączący się z ul. Kolejową od ul. Noniewicza. Uzyskano jeden nowy ciąg komunikacyjny, który jednak tracił drożność w okolicach dworca kolejowego. Brakowało możliwości wyprowadzenia ruchu poza granice miasta. Z perspektywy czasu wykonanie odcinka ul. A. Mickiewicza wydaje się chybione, ponieważ wprowadziło zbyt intensywny ruch do środka zabytkowego centrum, bez szansy dogodnego jego wyprowadzenia poza granice miasta, oczywiście w obu kierunkach. Wykonany ciąg ulic gen. Wł. Sikorskiego i gen. J. Dwernickiego usprawnia

16. Plan miasta Suwałki z 1965 roku. Wg: W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie. Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965, s. 127-212.

Plan of the town of Suwałki from 1965. Acc. to: W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie, Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965, pp. 127-212.

17. Sieć ulic na współczesnym planie miasta. Oprac. Edyta Kopko na bazie mapy ewidencyjnej. Urząd Miejski w Suwałkach Wydział Architektury i Planowania Przestrzennego, Referat Urbanistyki.
Network of streets in the contemporary plan of the town. Prep. by Edyta Kopko upon the basis of a numerical map, Town Council in Suwałki, Department of Architecture and Spatial Planning.

ruch w granicach miasta. Byłoby idealnie, gdyby wyprowadzono ruch poza jego granice, w formie drogi dwupasmowej na całej długości. Zmiany te, naruszające dawny układ komunikacyjny miasta, miały na celu uregulowanie ruchu kołowego w jego obrębie i wyprowadzenie ruchu tranzytowego. Istniejąca wówczas dawna sieć ulic w obrębie miasta była poddawana kolejnym remontom, przebudowom i regulacjom ruchu¹⁰³. Mimo propozycji rozbicia dużych kwartałów na mniejsze (plan miejscowy z roku 1973), co pozwoliłoby wprowadzić do centrum dodatkowe ulice, nigdy nie opracowano takiego projektu zmian. Zgodnie z zasadami urbanistyki, stosowanymi w okresie PRL, wprowadzono inne rozwiązanie, polegające na wybudowaniu dróg wewnętrznych do kwartałów i realizowaniu w nich wewnętrznej zabudowy.

Omówiliśmy zmiany w sieci ulic. Przyjrzyjmy się, na podstawie przytoczonych wyżej planów, jak przekształcano zabudowę zabytkowego centrum Suwałk w latach 1945-1989.

Na około 1600 domów istniejących w 1945 roku 1/3 stanowiły budynki komunalne. Zapewnienie mieszkań było jednym z głównych zadań, jakie postawiły sobie nowe władze. Dlatego poza remontami realizowano rozbiórki domów w złych stanach technicznych i budowy nowych osiedli mieszkaniowych. Początkiem była

18. Zabudowa przy ul. E. Plater. Fot. z dokumentacji: Krystyna Ciborowska, *Studium historyczno-urbanistyczne*, 1953, (maszynopis ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, Delegatura w Suwałkach).
Development in E. Plater Street. Photo: from the documentation of Krystyna Ciborowska, *Studium historyczno-urbanistyczne*, 1953, typewritten text in the collections of the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok, Delegature in Suwałki.

19. Ulica E. Plater współcześnie. Fot. A. Żywiczyński, 2011.
E. Plater Street today. Photo: A. Żywiczyński, 2011.

20. Nowy, drewniany budynek w zabudowie ul. Kamedulskiej. Fot. A. Żywiczyński, 2011.
New wooden building in the development of Kamedulska Street. Photo: A. Żywiczyński, 2011.

21. Wyremontowane elewacje kamienic przy ul. T. Kościuszki. Fot. A. Żywiczyński, 2011.
Restored elevations of houses in T. Kościuszki Street. Photo: A. Żywiczyński, 2011.

22. Zabudowa wzdłuż ul. T. Noniewiczza, stan z 1953. Fot. z dokumentacji: Krystyna Ciborowska, *Studium historyczno-urbanistyczne*, 1953 (maszynopis ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, Delegatura w Suwałkach).

Development along T. Noniewicz Street, state in 1953. Photo: from the documentation of Krystyna Ciborowska, *Studium historyczno-urbanistyczne*, 1953, typewritten text in the collections of the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok, Delegatura in Suwałki.

23. Zabudowa ul. T. Noniewiczza współcześnie. Fot. A. Żywczyński, 2011.
Development of T. Noniewicz Street today. Photo: A. Żywczyński, 2011.

budowa bloku komunalnego nr 9 przy obecnej ul. gen. J. Dwernickiego. W latach 1958-1970 powstało 31 bloków na Osiedlu I (kwartał ulic: E. Plater, T. Kościuszki, gen. Wł. Sikorskiego, pl. Marszałka J. Piłsudskiego) i Osiedlu II (kwartał ulic: T. Noniewicza, L. Waryńskiego, 1 Maja, Ciesielska). Był to początek inwestowania na terenach uzbrojonych w śródmieściu¹⁰⁴. Na mocy ustawy Sejmu PRL z 28 maja 1975 r. powstało województwo suwalskie, a Suwałki zostały jego stolicą¹⁰⁵. Po 1975 r., w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, w Suwałkach najbardziej rozwijało się budownictwo mieszkaniowe (przede wszystkim poza interesującym nas obszarem w nowej części – „Północ”). W śródmieściu domy drewniane i murowane były usuwane z kwartałów wschodnich, a na ich miejscu powstały osiedla mieszkaniowe. Główne tereny przeobrażania miasta w tym czasie to rejon pomiędzy ul. T. Noniewicza i Utratą oraz tereny przy ulicach Kolejowej i gen. J. Dwernickiego. Jednak zmiany zachodziły także w innych rejonach miasta. Warunkiem ułatwiającym ten proces było niewątpliwie zróżnicowanie charakteru zabudowy miasta, wyżej omówione. Duża łatwość w scaleniu gruntów i przyzwolenia na wyburzenia istniejącej zabudowy uczyniły ten obszar idealnym terenem inwestycyjnym. Zmian dokonywano zarówno z naruszeniem historycznych podziałów geodezyjnych i tradycyjnej pierzejowej zabudowy, jak również z naruszeniem systemu ulic. Zlikwidowana została wówczas ul. 1 Maja na znacznym odcinku pomiędzy ulicami Sejneńską, Kolejową i gen. J. Dwernickiego. Działanie to, w połączeniu z zagęszczeniem zabudowy w kolejnych kwartałach, doprowadziło do niedrożności systemu komunikacyjnego w mieście, czego skutki są nadal odczuwalne i widoczne.

Proces wykorzystywania gruntów pod zabudowę po wyburzonych parterowych domach drewnianych i murowanych trwał na dużą skalę także w innych rejonach miasta. To zjawisko najbardziej uczytelniło się na obszarze jednego z najwcześniej zurbanizowanych terenów, pomiędzy ulicami: T. Kościuszki, E. Plater i W. Gałaja. Szczęśliwie najbardziej odpornymi na wprowadzanie zabudowy wielorodzinnych bloków okazały się kwartały ulic: T. Kościuszki, L. Waryńskiego, Wesołej, Wigierskiej i T. Noniewicza, L. Waryńskiego, Wesołej, Wigierskiej. Kwartały te, mimo dużej ilości domów drewnianych, zwłaszcza przy ulicach Wesołej i T. Noniewicza, nie uległy przekształceniom w osiedle blokowskie. Pojawił się tutaj inny problem. W miejscach wyburzeń parterowych domów drewnianych, na przekształcanych pod względem geodezyjnym terenach, powstały trzykondygnacyjne domy murowane, często o formie architektonicznej niezharmonizowanej z historyczną zabudową miasta.

W miejscu najtrwalszej zabudowy murowanej (ul. T. Kościuszki) dokonywane były wyburzenia, na miejscu których powstawały zabudowy plombowe.

Pożytkowanie działek inwestycyjnych wzdłuż i wewnątrz kwartałów, poprzez wyburzenia historycznych budynków, od początku stało się metodą zmiany oblicza Suwałk. Realizowano ją w wielu kwartałach na zasadzie całkowitej wymiany dawnej zabudowy. Przy tym starano się odejść od zabudowy typowo pierzejowej, która była jedną z charakterystycznych cech Suwałk. Stawiano na nowoczesność, planując wymianę wstydliwej zabudowy drewnianej. Szczęśliwie, najmniej podatne na zmiany były kwartały o małych wymiarach i regularnym podziale działek, ze ściśle wyznaczonymi liniami zabudowy. Niestety, rozległe kwartały nadawały się do tych zmian idealnie.

24. Cerkiew Uspienska. Obecnie kościół katolicki pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa.

Fot. A. Żywiczyński, 2011.

Uspenska Eastern rite church, today: Roman Catholic church of the Most Holy Heart of the Lord Jesus.

Photo: A. Żywiczyński, 2011.

25. Kościół pw. św. Aleksandra.

Fot. A. Żywiczyński, 2011.

Church of St. Alexander.

Photo: A. Żywiczyński, 2011.

Podsumowując przemiany, które dokonały się w okresie PRL, trzeba mocno zaakcentować, że nieuniknionym było przeobrażenie centrum miasta pod względem sieci ulic i jego zabudowy. Problem tkwi jednak w przyjętej i stosowanej wówczas metodzie. Miasto historyczne, które było rozległe, z niską parterową i piętrową zabudową, z ogrodami wewnątrz kwartałów, po zmianach z lat 1945-1989 zatraciło swoją skalę. Ulice uległy przebudowie, historyczna zabudowa ocalała zaledwie przy kilku ulicach, a forma historycznych kwartałów została zatarta. Rok 1989 przyniósł demokrację, od roku 1990 mamy w Polsce lokalny samorząd, ale nie wpłynęło to na architektoniczne i urbanistyczne postrzeganie Suwałk. Obrana wcześniej metoda przeobrażania zabytkowego centrum Suwałk jest kontynuowana, zmieniły się tylko podmioty inwestycyjne.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza przeobrażeń przestrzennych Suwałk pozwala dość jednoznacznie odpowiedzieć na postawione we wstępie pytanie: z czego wynika taka niespójność urbanistyczno-architektoniczna w Suwałkach?

To utworzone z przekształconych wsi miasto zostało poddane wstępnej regulacji w początkach XIX w. Nie została ona jednak ukończona ani w formie regular-

nego układu szachownicy ulic, ani podziałów geodezyjnych poszczególnych kwartałów. Proces ten udało się doprowadzić do końca jedynie w dwóch kwartałach (ulice: T. Kościuszki, L. Waryńskiego, Wigierska, Wesola, T. Noniewicza, L. Waryńskiego, Wigierska, Wesola), chociaż nie ukończono w nich procesu tworzenia regularnej zabudowy. Sieć drożna nie pozwalała swobodnie i bezpośrednio poruszać się pomiędzy poszczególnymi kwartałami. Dominująca, nieregularna i nietrwała drewniana zabudowa, chaotycznie rozlokowana w obrębie dużych kwartałów, uległa w znacznym stopniu likwidacji. Proces przekształceń miasta po 1945 r. nastąpił z naruszeniem dotychczasowych i czytelnych zasad podziałów geodezyjnych i był wynikiem wielokrotnie zmieniających się koncepcji oraz braku dobrego pomysłu na całościowe przekształcenie interesującego nas obszaru i jego realizacji.

Dużo trudniejsze od określenia przyczyn zjawiska jest znalezienie prostego „panaceum” na ten nawarstwiony chaos urbanistyczny. Dlatego w odpowiedzi na pytanie: co można w układzie urbanistycznym miasta i jego zabudowie poprawić lub zmienić? – przytoczę uniwersalne zasady powszechnie znane i stosowane w miastach zabytkowych:

- 1) wyprowadzić intensywny ruch z zabytkowego centrum miasta, a pozostawić jedynie ruch lokalny;
- 2) równomiernie rozbudowywać miasto wokół zabytkowego centrum;
- 3) nie traktować zabytkowego centrum jako wolnych terenów inwestycyjnych o nieograniczonej chłonności;
- 4) chronić zabytkową zabudowę drewnianą i murowaną;
- 5) uzupełniać zabudowę miasta w skali i gabarytach obiektów historycznych oraz utrzymywać i odtwarzać pierzeje ulic w miejscach, w których jest to możliwe;
- 6) chronić dawne podziały geodezyjne i wartościową zabudowę wewnątrz kwartałów;
- 7) nie dopuszczać do powstawania w zabudowie w centrum miasta obiektów dysharmonizujących, a istniejące już takie budynki usuwać lub dostosowywać do zabytkowej zabudowy.

Konsekwentna realizacja tych zasad pomoże nam zachować, czy też przywrócić, obraz Suwałk, jaki sformułował dr Krzysztof Dumala w opinii¹⁰⁶ z 1975 r. (szkoda, że nie wzięto jej wówczas pod uwagę):

Śródmiejska część Suwałk stanowi najlepiej zachowany zespół urbanistyczny z epoki Królestwa Kongresowego. O wysokiej wartości zabytkowej i naukowej miasta decyduje to, że uformowany w XVII-pocz. XIX w. rozległy układ przestrzenny przetrwał w bardzo dobrym stanie i jest utrwalony zwartą zabudową zabytkową. Składają się nań wielkie zespoły kamienic klasycystycznych i budynków o wartościach środowiskowych oraz ciągi tradycyjnej zabudowy drewnianej o cechach regionalnych. Dominacji widokowej zabytkowego ratusza i trzech kościołów dotychczas szczęśliwie nie zakłóciły żadne obiekty dysharmonizujące. Znaczna część dawnej zabudowy jest dziełem najwybitniejszych polskich architektów pierwszej połowy XIX w.: C. P. Aignera, A. Corazziego, H. Marconiego, W. Ritschla oraz miejscowych budowniczych wojewódzkich: M. Tryniszewskiego i K. Majerskiego. Różniące się typem i materiałem budowlanym zespoły zabudowy równocześnie charakteryzuje ujednolicona skala, gabaryty, rytm otworów i powtarzające się elementy wystroju architektonicznego. Wszystkie te czynniki wraz z pokrywającym rynek starodrzewem i niezwykle malownicza okolica miasta decydują o indywidualnym charakterze i uroku Suwałk.

Jest to opis, który chyba najkrócej i najlepiej prezentuje walory Suwałk. Wskazuje też na potrzebę uszanowania zabytkowej zabudowy, zarówno drewnianej, jak i murowanej. Naszym zadaniem pozostaje dbanie o to, aby taki obraz miasta pozostał aktualny i czytelny zarówno dla jego mieszkańców, jak i gości odwiedzających te strony.

26. Czy tak będzie?
Wszystko zależy od świadomości ludzi.
Fot. A. Żywiecziński, 2011.
Will this take place?
Everything depends on the awareness
of the people.
Photo: A. Żywiecziński, 2011.

PRZYPISY

- ¹ Obszar centrum miasta objęty ochroną z mocy decyzji konserwatorskiej (KL. WKZ 534/31/79 z dnia 15 maja 1979 r.) to teren ...znajdujący się między rzeką Czarną Hańczą, ul. ul. Czerwony Sztandar [Zacisze], Marksa [gen. J. Dwernickiego], T. Noniewicza i 1-go Maja. Obszar ten jest zbliżony do zasięgu prawobrzeżnej części miasta z 1870 roku, głównie ten teren będzie analizowany w niniejszym artykule.
- ² W przytoczonej pracy podano przekrojową analizę pojęcia miasto w oparciu o literaturę przedmiotu, M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław –Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 5-17.
- ³ Puszcze te rozciągały się długimi pasami ze wschodu na zachód, pomiędzy Niemnem a granicą z Prusami Wschodnimi. Z załączonych do artykułu map wynika, że obecne centrum zabytkowe Suwałk było położone na terenie Puszczy Przełomskiej. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku. Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965, s. 51-138.
- ⁴ Od wytyczenia granicy z państwem zakonnym powstały: Bakalarzewo, Filipów, Przerośl, Raczki oraz Augustów. Ibidem, s. 90-91, s. 93-111; Jerzy Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do XVIII w. Studia i materiały do dziejów pojezierza augustowskiego*, Białystok 1967, s. 106-107.
- ⁵ Mowa o Berznikach, Krasnopolu i Sejnach. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, pod red. Jerzego Antoniewicza, Białystok 1963, s. 9-222.
- ⁶ Ibidem, s. 118-121.
- ⁷ Przez puszcze ku granicy krzyżackiej wiodła Wielka Droga Okmińska, później nazwana Gościńcem Przeroskim. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku*, s. 83.
- ⁸ Mowa o sianozęci Przełomskiej Okoliszczu lub Okoliska, ibidem, s. 83 i 121.
- ⁹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, s. 105.
- ¹⁰ Ibidem, s. 112; L. Zarewicz, *Zakon kamedulów, jego fundacje i dziejowe wspomnienia w Polsce i Litwie*, Kraków 1871, s. 47-50.
- ¹¹ Konstancja z Wodyńskich Butlerowa dysponowała leśnictwami dożywotnio. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, s. 112-113.

- ¹² K. O. Falk, *Wody wigierskie i ruciańskie*, t. 2, Lund 1941, s. VII, 1, 2; W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie. Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny. Studia*, Białystok 1965, s. 191.
- ¹³ Data 1688 rok pojawia się w księgach urodzeń parafii przerońskiej. *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, pr. zbior. pod red. J. Kopciała, Suwałki 2005, s. 94.
- ¹⁴ Autor podaje, że Suwałki założono na *dąbrowie pustej odległej od ostępów*, nie odnotowuje jednak źródła tej informacji. Poza Suwałkami powstały jeszcze wsie: Żywa Woda folwark, Biała Woda, Szurpiły. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, s. 114-115.
- ¹⁵ Ibidem, s. 134.
- ¹⁶ *Studium do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Suwałki, opracowanego przez mgr T. Trzebińskiego przy współpracy mgr inż. T. P. Szafera*, Warszawa 1953, s. 3.
- ¹⁷ Mapa: *Suwałki, rozwój komunikacyjny*, w: *Suwałki. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta – wykonane na zlecenie Biura Dokumentacji Zabytków w Suwałkach*, opr. Z. Piłaszewicz, wytyczne konserwatorskie I. Małofiejew, fot. J. Szandomirski, Białystok 1979.
- ¹⁸ *Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP)*, obszar 17-84: stanowisko 39/43 okres nowożytny, stanowisko 40/44 okres nowożytny, stanowisko 41/45 epoka kamienia, okres nowożytny, stanowisko 45/49 wczesne żelazo okres nowożytny, stanowisko 46/50 okres nowożytny. Dalszy rozwój układu miasta wskazuje, że Suwałki Duże były w północnej części.
- ¹⁹ Ibidem, obszary 17-84 stanowisko 34/38 epoka kamienia, mezolit, epoka żelaza, okres wpływów rzymskich, wczesne średniowiecze, okres nowożytny.
- ²⁰ Wskazują to badania geologiczne. Przeprawa przez rzekę w pobliżu lokalizacji dawnego młyna przy obecnej ul. T. Kościuszki była mało dogodna nie tylko z powodu podmokłego terenu wokół młyna, ale także z uwagi na wysoki południowy brzeg. Znacznie dogodniejsza była przeprawa w obrębie obecnej ul. Utrata.
- ²¹ Autor przytaczanej publikacji wyszczególnia w zestawieniu wielkość kilku wsi w 1690 roku z liczbą od 1 do 8 dymów. Sejny w tym czasie miały 10 dymów. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, s. 123.
- ²² Głównym celem pomiaru było uporządkowanie świadczeń podatkowych. L. Kolankowski, *Pomiary włóczna, „Ateneum Wileńskie”*, t. 4, Wilno 1929, s. 235-251, nr 3-4, s. 293-336; M. Pokropek, *Ziemia sejneńska pod względem etnograficznym*, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, pod red. Jana Jaskanisa, t. 2, 1975, s. 82-86.
- ²³ W systemie tróipolowym, w polach o zróżnicowanej jakości gleb, w ramach każdego pola wyznaczano rezy o jednakowej ilości we wszystkich polach: po jednej dla każdego gospodarza w każdym polu. Rozkład wsi był dwójaki: trzy pola leżały jedno za drugim lub dwa pola leżały naprzeciwko siebie, a trzecie obok. Zagrody stawiano w specjalnym wydzielonym polu zwanym nawsie lub w drugim polu. Gospodarz otrzymywał rezę siedzibną o wielkości 2-6 morgów (około 1,2-3,7 ha). H. Łowmiański, *Przyczynek do kwestii najstarszych kształtów wsi litewskich, „Ateneum Wileńskie”*, 1929, nr 3-4, s. 293-336; M. Pokropek, *Ziemia sejneńska pod względem etnograficznym*, s. 141.
- ²⁴ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, s. 118.
- ²⁵ M. Pokropek, *Ziemia sejneńska pod względem etnograficznym*, 142-144.
- ²⁶ Od zsunienia (połączenia) dwóch wsi Krzywe (ul. Krzywa) i Wigier (ul. Wigierska) była wywodzona nazwa miasta Suwałki. J. Żdżarska, *Suwałki*, w: *„Tygodnik Ilustrowany”*, Warszawa 12 marca 1870 r., t. 5, nr 115, s. 122.
- ²⁷ *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 94.
- ²⁸ Ibidem, s. 95.
- ²⁹ Od skrzyżowania ze starym szlakiem drogi okmińskiej z Grodna do Królewca wiodły dwie drogi: jedna do lokowanego w XVI w. miasta Augustowa, druga do folwarku kamedulskiego Wólka położonego przy trakcie z miasta Raczek do miasta Bakałarzewo oraz do folwarku Żywa Woda.
- ³⁰ Kościół pw. Św. Krzyża, który był z drzewa kostkowego w szachulc na niskim podmurówku, tarciami opierzony (...) dach [miał] gontami kryty. Obok kościoła wzniesiono drewnianą plebanie, spichlerz z piwnicą i wozownię. Wokół kościoła powstał cmentarz grzebalny. Teren kościelny wraz z niewielkim ogrodem był otoczony drewnianym płotem. Patrz: *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 102.
- ³¹ *Studium do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Suwałki*, s. 4; Podobnie sądzi A. Połujański, który wręcz stwierdza: *Ks. Ildefons (...) zbudowawszy wśród wsi kościółek z drzewa, położył tym sposobem kamień węgielny przyszedłemu miastu*. Patrz: A. Połujański, *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859, s. 218-219.

- ³² Określenie rewersal jest tłumaczone następująco: rewersal (śrdw. łac. *reversale* – zobowiązanie) 1. książka zawierająca pokwitowania, 2. daw. dokument, pismo gwarancyjne, w: *Słownik wyrazów obcych*, pod red. prof. dr. Jana Tokarskiego, PWN, Warszawa 1980, s. 648; Rewersal ...*ty*m skryptem moim dobrowolnym, wieczystym zapisem..., w: St. Nowalski, *Monografia miasta Suwałk*, Kraków 1880, s. 7; rewersal (przywilej), w: S. Filipowicz, *Przywileje dla miasta Suwałk*, „Rocznik Suwalsko-Augustowski”, t. 6, Suwałki 2006, s. 171.
- ³³ S. Filipowicz, *Przywileje dla miasta Suwałk*, s. 172; St. Nowalski, *Monografia miasta Suwałk*, s. 8-9.
- ³⁴ S. Filipowicz, *Przywileje dla miasta Suwałk*, s. 172-174; St. Nowalski, *Monografia miasta Suwałk*, s. 8-12.
- ³⁵ Ibidem.
- ³⁶ S. Filipowicz, *Przywileje dla miasta Suwałk*, s. 178; St. Nowalski, *Monografia miasta Suwałk*, s. 14. Na budowę domów mieszczanie mogli brać nieodpłatnie drewno z puszczy przez siedem lat. Domy miały być dobre według linii pomierniczej i ordynacji naszej klasztornej, z gankami na ulicę wystawionymi, z kominami pobielonymi i z pokryciem dachu gontowym lub dranicznym.
- ³⁷ S. Filipowicz, *Przywileje dla miasta Suwałk*, s. 178; w: St. Nowalski, *Monografia miasta Suwałk*, s. 15. Grunta zaś gotowe z dawną wymierzone, wyrobione po części, po kątach szmatami a nie w liniach włóczyńskich z pomienionych jako już zasianych, i jarzyną według dawnego pomiaru (...) przez lat pomienione siedm wyrabiać będą.
- ³⁸ S. Filipowicz, *Przywileje dla miasta Suwałk*, s. 179; St. Nowalski, *Monografia miasta Suwałk*, s. 17. W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 181-183; *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 101.
- ³⁹ *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 101; *Suwałki. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, s. 37.
- ⁴⁰ *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 101
- ⁴¹ Akt erekcyjny miasta Suwałk z 2 marca 1720 roku. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 4243.
- ⁴² A. Osipowicz, *Wycieczki w okolice Suwałk*, Suwałki 1994, s. 43. Opisując Suwałki około połowy XIX wieku zauważył: jałowość gruntu, na których się ono [miasto] wznosi, udaremnia prawie usiłowania ludzkie i dalej: Za miastem, w dość obszernym promieniu naokoło, rozciąga się czyste pole na kształt stepu.
- ⁴³ Wyszczególniono lokalizacje przy poszczególnych ulicach: Rynek – 36 dymów z karczmą, Zaulek Kozi – 6 dymów, Młyńska – 51 dymów, Wigierska – 38 dymów, Krzywa – 46 dymów, Królewiecka – 16 dymów wraz z karczmą, Załomek od Krzywej, czyli Rybacka – 5 dymów. Ponadto wskazano na istnienie dwóch mostów na Czarnej Hańczy w kierunku na Grodno i Bakałarzewo oraz na powstanie nowej ulicy wychodzącej z południowo-zachodniego narożnika Rynku – ulicy Nowej (później Niemieckiej). W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 186, 209; Informacje skorygowane w: *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 101-102.
- ⁴⁴ W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 191.
- ⁴⁵ Zapis ten nie jest jednak precyzyjny, gdyż trudno jednoznacznie ustalić, czy możliwość zabudowy dotyczyła jednego czy obu brzegów. Porównaj: Ibidem, s. 186.
- ⁴⁶ Plan sytuacyjny położenia Rynku Miasta Suwałk tudzież placu c d e f, na którym Ratusz budowany być ma, opr. Tryniszewski, 1819, Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, KRSW, sygn. 5041, k. nlb. Ten interesujący plan ukazuje nam zabudowę Rynku z pierwotnym kościołem i ratuszem oraz zabudowę szczytową i kalenicową pierzei wokół Rynku. Plan ten dokładnie ukazuje także ul. Nową.
- ⁴⁷ Plan Rządowego Placu w Mieście Wojewódzkim Suwałkach (...) wraz z domem, w którym mieści Biuro Komisji Wojewódzkiej Augustowskiej, rys. L. Jocz, 1823, Archiwum Główne Akt Dawnych Warszawa, KRSW sygn. 5047, k. 47. W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 189. Plan ten ukazuje fragment Suwałk z Nowym Rynkiem i ul. Jerozolimską (obecnie T. Noniewicz), ilustruje on problem, który tutaj omówiono, podziału obszaru przez poprzecznie wytyczane ulice na długie działki należące do jednego właściciela.
- ⁴⁸ W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 189.
- ⁴⁹ Powstało wówczas sześć pierwszych budynków. *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 105.
- ⁵⁰ Szczegółowe analizy miast interesującego nas obszaru zawierają artykuły: S. Aleksandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w 1 poł. XVII*, w: „Rocznik Białostocki”, Białystok 1961, t. 1, s. 63-130; S. Herbst, *Analiza układu przestrzennego miasta Sejny, Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, pr. zbior. pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1963, s. 223-230; A. Wędzki, *Miasteczka Pojezierza Sejneńskiego ich historia, rozwój i założenia przestrzenne. Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, Warszawa 1975, t. 2,

- s. 9-72; A. Wędzki, *Z przeszłości miasteczek zachodniego pogranicza Suwalszczyzny*, w: „Rocznik Białostocki”, Warszawa 1976, t. 13, s. 9-52.
- ⁵¹ A. Wędzki, *Z przeszłości miasteczek zachodniego pogranicza Suwalszczyzny*, s.: 13, 17, 21, 28.
- ⁵² Ibidem, s. 22-27.
- ⁵³ Ibidem, s. 19-22.
- ⁵⁴ *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 107.
- ⁵⁵ W. Trzebiński przypisuje władzom pruskim wydłużenie ulicy Załomek Koźli. W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 192.
- ⁵⁶ Przeniesienie cmentarza w drugim zdarzeniu przytacza rachunki miasta za okres 1.05.1807 do 1.06.1808 jako czynsz za ogród pod cmentarz. Ibidem, s. 193; Archiwum Główne Akt Dawnych, KRSW sygn. 5040.
- ⁵⁷ J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964, s. 137, zestawienie, w: *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 106.
- ⁵⁸ *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 108.
- ⁵⁹ Textor i Sotzmann, *Topographische-Militaerische-Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen oder dem jetzigen noerdlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen District*, Berlin-Paryż, 1806-1808.
- ⁶⁰ Archiwum Państwowe w Suwałkach, księga wieczysta nr 104/146.
- ⁶¹ Zarząd Miasta Suwałki planował poszerzenie ul. Krótkiej (Przechodniej). Beniamin i Freyga z Szolomów Mintzowie, właściciele narożnej działki (obecnie przy ul. T. Kościuszki 54) postanowili sprzedać część własnego placu. 29 listopada/11 grudnia 1839 roku pojawia się deklaracja sprzedaży za kwotę 8000 złotych polskich. 20/22 maja 1841 roku poświadczano odstąpienia części placu Zarządowi Miasta Suwałki na poszerzenie ul. Krótkiej (Przechodniej). *Księga Wieczysta nr 98*, Archiwum Państwowe w Suwałkach.
- ⁶² W 1817 Komisja Wojewódzka przeniosła się do Suwałk z Łomży, 28 maja 1818 roku Rada Wojewódzka zgłosiła do Namiestnika Królestwa Polskiego zamiar przeniesienia do Augustowa. Było to początkiem działań. Sprawę rozstrzygnął reskrypt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 29 września 1819 roku. Szansą na ponowne przeniesienie siedziby województwa do Augustowa była decyzja o budowie Kanału Augustowskiego, podjęta w latach dwudziestych. Pobliski Augustów o regularnej siatce ulic, mający za sobą wieki miejskich dziejów, będący centralnym punktem budowanego kanału splawnego łączącego Wisłę z Niemnem, decyzją polityczną cara z 9/21 września 1835 roku został ostatecznie pozbawiony szansy uzyskania statusu miasta wojewódzkiego. Patrz: W. Batura, A. Makowski, J. Szlaszyński, *Dzieje Augustowa, od założenia miasta do 1945 roku*, Suwałki 1997, s. 54-59. Porównaj: W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 197-202; T. P. Szafer, *Działalność urbanistyczna Henryka Marconiegowa Augustowie. Studia i Materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, pr. zbior. pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1967, s. 327-356; Cz. Bloch, Ignacy Prądzyński i jego wkład w budowę Kanału Augustowskiego. *Studia i Materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, pr. zbior. pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1967, s. 357-400.
- ⁶³ W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 197; *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 123.
- ⁶⁴ Szczegółowe omówienie tego zagadnienia można znaleźć w: A. Czapska, *Architektura XIX wieku w Suwałkach. Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, s. 213-228; T. S. Jaroszewski, *Projekt architektoniczny Ch. P. Aignera dla Suwałk. Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, s. 229-240; A. Matusiewicz, *Spacer po suwalskiej starówce*, w: „Jaćwież”. Biuletyn informacyjny ZW PTTK w Suwałkach, nr 2(6) kwiecień/czerwiec 1987, s. 12-15.
- ⁶⁵ S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- ⁶⁶ Przeobrażenia te nie przebiegały idealnie. Przeszkodą była karczma należąca do generała Michała Paca. Sprawę ciągnącą się od 1819 roku rozwiązano po upadku powstania listopadowego, kiedy majątek generała został skonfiskowany. Patrz: W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 197. Prawdopodobnie wyższość racji prywatnych nad publicznymi dominowała w dziejach przeobrażeń miasta wielokrotnie. Mogą to sugerować niezrealizowane plany, między innymi nie udało się wytyczenie drogi z południowo-zachodniego narożnika rynku, wzdłuż Czarnej Hańczy równoległej do obecnej ul. T. Kościuszki; *Suwałki, Plan Rynku i południowej części miasta. Wykonał Gerszow 1839*, Archiwum Główne Akt Dawnych Warszawa KRSW sygn. 5047.
- ⁶⁷ Ogród publiczny w samym środku miasta założono tam (...) z powodu kilku starych lip, okalających niegdyś drewniany kościół tam istniejący. Żeby nie one lipy, nikt by ani pomyślał o założeniu w owym miejscu ogrodu, jako najmniej na cel odpowiednim, w: A. Osipowicz, *Wycieczki w okolice Suwałk*, s. 42.

- ⁶⁸ Słowa te przypisywane Syrokomli podają: A. Osipowicz, *Wycieczki w okolice Suwałk*, s. 42; K. Hofmann, *Nieznane zabytki kraju (Suwalszczyzna)*, Suwałki 1907, s. 14. K. Hofmann zamienił wersy i nieco zmienił ich brzmienie.
- ⁶⁹ *Wypis z protokołu posiedzenia Rady Administracyjnej w dniu 07.08.1819 r.*, AGAD, KRSW 6254.
- ⁷⁰ W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 200; J. Mackiewicz, Z. Wasilewski, *Nie od razu Suwałki zbudowano*, w: „Jaćwież”. Biuletyn informacyjny ZW PTTK w Suwałkach, nr 2(6) kwiecień/czerwiec 1987, s. 12-13.
- ⁷¹ Budowa kościoła św. Aleksandra rozpoczęła się w 1820 roku, *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 126.
- ⁷² Kościół pw. Św. Krzyża zaznaczono jeszcze na planie z 1819 roku. *Plan sytuacyjny położenia Rynku Miasta Suwałk tudzież placu c d e f, na którym Ratusz budowany być ma*, opr. Tryniszewski, 1819, Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, KRSW sygn. 5041, k. nlb.
- ⁷³ Są to budynki z przejazdami bramnymi z boków lub pośrodku elewacji oraz budynki bez przejazdów bramnych, z przestrzenią wjazdu na podwórze z boku budynku.
- ⁷⁴ 26 września 1820 roku po ogłoszeniu przepisów policji budowlanej zakazano kategorycznie stawiania domów drewnianych. Komisja Województwa Augustowskiego złożyła jednak do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji wniosek z dnia 20 lipca 1827 roku, w którym prosiła o złagodzenie przepisu, zezwalając na budowę domów drewnianych przy ulicach mniej znaczących, *Archiwum Główne Akt Dawnych KRSW*, sygn. 5042; W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 205-206.
- ⁷⁵ Głównie przy obecnej ul. T. Kościuszki, Chłodnej i wokół obu dawnych Rynków.
- ⁷⁶ W. Trzebiński, *Rozwój przestrzenny Suwałk od narodzin osady po okres awansu na miasto wojewódzkie*, s. 205; *Archiwum Główne Akt Dawnych KRSW*, sygn. 7025, sprawozdanie Komisji Województwa Augustowskiego za rok 1821; *Archiwum Główne Akt Dawnych KRSW* sygn. 7028, sprawozdanie Komisji Województwa Augustowskiego za rok 1824.
- ⁷⁷ Materiały te zostały wykorzystane w publikacjach na temat Suwałk, cytowanych już w tym artykule, czyli *Studium do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Suwałki*, s. 101; *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Suwałki*, s. 37.
- ⁷⁸ *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, tzw. *Mapa Kwatermistrzostwa – 2 kompletne egz.*, wydanie z 1832 r. i z ok. 1864 r.
- ⁷⁹ *Plan części guberni suwalskiej w 1870 roku* Ziemlemierom Suwalskiej Komisji po Krestianskim dielam Abakanowiczem soglasno planu 1825 goda po pieriemierie i sprawlenii takowego w naturie; *Plan guberni suwalskiej w 1870 roku* Ziemlemierom Suwalskiej Komisji po Krestianskim dielam Abakanowiczem masztab nowopolskiej mieri 15 prient na 1 cal [parafka] iznicerat ziemleiemier Suwalskiej Komisji po Krestianskim Dielam W. Abakanowicz Archiwum Państwowe w Białymstoku, Nr zespołu 27 Urząd Gubernialny Suwalski do Spraw Włościańskich [1830]1864-1914[1920]
- ⁸⁰ *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, s. 34.
- ⁸¹ Dane dotyczące powstania ulic cytowane za *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, s. 32.
- ⁸² Garnizon utworzono już około połowy XIX w. K. Skłodowski na podstawie ukazującej się w latach 1872-1913 „Pamiętny kniżki” guberni suwalskiej podaje, że plany i założenia ogólne przygotowywano zapewne na szczeblu Dowództwa Okręgu Wojskowego w Wilnie. Za szczegóły projektowe i nadzór budowlany odpowiadała Wojskowa Komisja Budowlana w Suwałkach. W 1897 roku przewodniczył tej komisji genmajor Aleksandr Łarionow, a w 1902 roku generał porucznik Iwan Radziszewki. W 1906 roku w „Pamiętny kniżce” guberni suwalskiej brak już informacji o działalności Wojskowej Komisji Budowlanej w Suwałkach, co dla autora oznacza zakończenie budowy zespołów koszarowych. Jeszcze w latach 60. XIX wieku podjęto budowę koszar za rogatką sejneńską. Jednak obecna zabudowa pochodzi już z końca wieku. W koszarach tych stacjonował 2. Pułk Lejb-Huzarów Pawłogradzkich. W tym okresie, po 1890 roku, powstał także zespół koszar za rogatką augustowską koszar dla 5 Brygady Strzeleckiej, natomiast za rogatką kalwaryjską po położeniu kamienia węgielnego 18 lipca 1897 roku wzniesiono koszarę 4. Lejb-Dragoński Pskowski Pułk Imperatorowej Marii Fiodorowny. K. Skłodowski, *Suwałskie koszary*, w: „Jaćwież”, nr 8/1999, s. 32-38.
- ⁸³ W latach 1896-1897 wybudowano linię kolejową Olita – Suwałki – Grodno, tym samym Suwałki i Augustów otrzymały połączenie z linią Warszawsko-Petersburską. *Suwałki – miasto nad Czarną Hańczę*, s. 144.

- ⁸⁴ W pogłębionej analizie, uzupełnionej danymi statystycznymi, gubernia suwalska i jej stolica Suwałki zajmują we wszystkich kategoriach końcowe miejsce, patrz: Maria Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa 1986.
- ⁸⁵ Wytyczono wówczas nowe ulice poza terenem omawianym w artykule i powstała nowa drewniana zabudowa jednorodzinna, między innymi przy ul. G. Narutowicza i S. Żeromskiego.
- ⁸⁶ Edmund Soboń, *Stalag IF Sudauen, piekło pod niebem suwalskim*, Suwałki 2007.
- ⁸⁷ Poza wymienionymi blokami o typowej dla niemieckiej architektury formie budownictwa okresu wojny, wzniesiono również budynek banku przy ul. T. Kościuszki 56, przebudowano także między innymi domy przy ul. T. Kościuszki 6, T. Kościuszki 34/36, T. Kościuszki 42, T. Kościuszki 44.
- ⁸⁸ Mapa została opracowana na wielu planszach w tabeli, na każdej planszy zamieszczono opis. Część miasta Suwałki, woj. białostockie, m. Suwałki, pomiar sytuacyjno-wysokościowy, 1954/1956.
- ⁸⁹ Niektóre przecznice w krajobrazie miasta powstawały samoistnie, zależnie od aktualnych potrzeb komunikacji w obrębie kwartałów, tak jak to było z omawianą już ul. Przechodnią, obecnie L. Waryńskiego. Proces ich legalizacji lub likwidacji przebiegał różnie.
- ⁹⁰ Obszary te, mające charakter poglądowy, wyznaczono na współczesnym planie miasta, co daje szansę porównania opisu z treścią obrazu.
- ⁹¹ Wszystkie nazwy ulic podane w tym rozdziale są nazwami współczesnymi.
- ⁹² Należałoby uznać część miasta na wschód od ul. Kościuszki za dzielnicę przemysłową i handlową, zaś ulice Kościuszki i część miasta na zachód od niej za przeznaczone na mieszkania prywatne i na ogrody. Na odcinku ulicy Kościuszki od ulicy Pierackiego do ul. 3 Maja, na placu św. Aleksandra, na ulicy Konopnickiej i na placu Mickiewicza nie zezwalać na otwieranie jakichkolwiek zakładów handlowych lub przemysłowych, wyjąwszy kawiarnie lub cukiernie, które mogłyby być otwierane, w tym celu przy odnowieniu lub remontowaniu domów wszystkie lokale winny być przerobione na mieszkalne. Ulicę E. Plater, ulicę Kamedulską i ulicę 11 Listopada, od ulicy Kanałowej do placu przy zbiegu ulicy Filipowskiej z ulicą 11 Listopada uznać za dzielnicę willową i nie zezwalać tam na budowę domów dochodowych ani też wyższych nad parter i jedno piętro, przy czym domy winny mieć wygląd estetyczny, mało zabudowań gospodarczych, a dużo ogrodów. Nie zezwalać na remont starych domów-chłup. Nie zezwalać na budowę domów, ani też na remont starych bez urządzeń wodociągowych i kanalizacyjnych. Zachęcać wszystkich do urządzania wodociągów i kanalizacji we wszystkich domach, w: Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę, s. 514.
- ⁹³ Studium do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Suwałki; Suwałki. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta.
- ⁹⁴ Suwałki plan perspektywiczny r. 1975, plansza podstawowa skala 1:5000 z 10.03.1960 r. (w zbiorach Archiwum Państwowego w Suwałkach sygn. ?), Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego perspektywa rok 1980 skala 1:5000 (na tekturze) z 16.08.1965 r., autorzy planu mgr inż. arch. W. Grenda, mgr E. Bakon, (Uchwała nr 12/107/65 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku z dnia 7.10.1965 r. ogłoszony w DZ. Urz. WRN nr 14 poz. 170) w zbiorach Archiwum Państwowego w Suwałkach sygn. ?); Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Suwałki (perspektywa 1990 r.), mgr inż. arch. W. Citko. (Uchwała nr 141/1108/73 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku z dnia 25 lipca 1973 r.: ogłoszony w DZ. Urz. WRN nr 13, poz. 116 z dnia 15.09.1973 r., skala 1:5000, archiwum Urzędu Miejskiego w Suwałkach); Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Suwałk, mgr inż. arch. W. Citko. Uchwała nr X/38/78 z dnia 28.07.1978 r. Wojewódzkiej Rady Narodowej w Suwałkach; Miejscowy plan szczegółowy zagospodarowania i rewaloryzacji śródmieścia miasta Suwałki, mgr inż. Z. Plichta, W. Panfiluk, W. Grenda, Uchwała nr III/12/88 z dnia 7.12.1988 r., skala 1:2000 i 1:1000, Uchwała nr III/13/88 z dnia 7.12.1988 r., załączony do planu ogólnego miasta Suwałk, skala 1:10000 (archiwum Urzędu Miejskiego w Suwałkach).
- ⁹⁵ W. Grenda, *Koncepcja Programowo-Przestrzenna, Rewaloryzacja Śródmieścia Suwałk*, Pracownice Konserwacji Zabytków w Białymstoku, 1983 (maszynopis).
- ⁹⁶ Patrz: ilustracja nr 16 i nr 17.
- ⁹⁷ Strefa ochrony konserwatorskiej wykreślona na planszy rysunku planu nie pokrywa się z pierwotną strefą wyznaczoną w decyzji konserwatorskiej nr Kult.V-2b-8-85-57 r. z dnia 20 stycznia 1957 r.
- ⁹⁸ Rozwiązanie to było wyjątkowo korzystne dla uszanowania historycznego układu drożnego interesującego nas obszar, chociaż nie w pełni rozwiązywało problemy związane z ruchem tranzytowym przez miasto.
- ⁹⁹ Na początku lat 60. XX w. odkryto rudy ilmenitowo-magnetyczne w Krzemiance oraz w rejonie Udryna i Jeleniewa. Podjęto działania zmierzające do utworzenia kopalni i eksploatacji złóż, nasiliły się one zwłaszcza w latach 70. XX w. Po licznych protestach wycofano się z tego zamysłu uchwałą Rady Ministrów z 3 grudnia 1983 roku, *Suwałki, miasto nad Czarną Hańczę*, s. 708.

¹⁰⁰ Wśród autorów tego planu występuje mgr inż. arch. Waldemar Grenda, który opracował cytowaną wyżej Koncepcję Programowo-Przestrzennej Rewaloryzacji Śródmieścia Suwałk. Przyjęty obszar opracowania, jak i rozwiązania projektowe są efektem przyjęcia wytycznych konserwatorskich, zawartych w Koncepcji Programowo-Przestrzennej Rewaloryzacji Śródmieścia Suwałk i ich rozwinięcia.

¹⁰¹ Konsekwencją tego rozwiązania jest przeobrażenie omawianego kwartału w oparciu o akt prawa lokalnego – Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Suwałk ograniczonego ulicami: T. Kościuszki, Chłodnej, T. Noniewicza i L. Waryńskiego, przyjęty Uchwałą Nr XLVIII /448/2010 RM w Suwałkach z dnia 26 maja 2010 r. (Dz. Urz. Woj. Podlaskiego z dnia 16 czerwca 2010 r., nr 136, poz. 1813).

¹⁰² Ulica T. Kościuszki przestała pełnić funkcję jedynej i głównej arterii miasta w 1998 roku, z chwilą ukończenia połączenia wschodniego (od południowej granicy miasta ulicami: Wojska Polskiego, Utratą, gen. Podhorskiego, gen. K. Pułaskiego do północnej granicy miasta). Nie powstał jednak taki ciąg ulic od strony zachodniej. Wadą połączenia poprzez ul. Utratę jest wyprowadzenie ruchu od północy do jednego punktu z ul. T. Kościuszki pomiędzy dawnym centrum a osiedlem Północ na wysokości koszar – rondo Solidarności.

¹⁰³ Ulica Chłodna została zamknięta dla ruchu i przekształcono ją w deptak.

¹⁰⁴ *Suwałki – miasto nad Czarną Hańczą*, s. 519.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 675.

¹⁰⁶ K. Dumała, *Opinia na temat planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego centrum Suwałk z punktu widzenia ochrony ich wartości zabytkowych*, Warszawa 1975, (maszynopis), s. 1.

WHAT IS THIS TOWN LYING IN THE STREET...? – ON THE SPATIAL TRANSFORMATIONS OF SUWAŁKI

The topic of this study is the contemporary state of the town-planning configuration and the development of an area commonly known as the city centre of Suwałki, subjected to conservation protection and comprising the oldest part of the town. Up to this day the original outline of the town, which came into being 300 years ago, and its development underwent various transformations. For the last sixty years the configuration of the streets and quarters of the historical area were affected by changes obliterating the historical character of the centre. Seeking the reasons for this state of things the article analyses the town-creating processes of Suwałki from a wooden rural small town established upon the initiative of the Camedolite order, and a brick Classical administrative and military centre, all the way to the present. The appearance of the discussed area calls for an introduction of order and alterations based on a new perception of the town planning configuration and its development, free from the burdens imposed in 1945-1989. The article indicates elements essential for preserving and rendering legible the town planning and architectural identity of the historical town as well as the activities whose pursuit should assist the elimination of errors and town-planning and architectural inconsistencies in the city centre of Suwałki.